

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredeacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7
Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;
€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);
€ 65 (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), jhr. ir. D.L. Six (vice-voorzitter),
drs. F.M. Fox (secretaris), P.A. Vriens (penningmeester), drs.
J.P.C.A. Hendriks, drs. C.J. van der Peet, mw. J.E. Oldenburger,
ir. D.G. de Hoog, drs. D.P. Hallewas, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Toelichting op het themanummer (Freek Schmidt)	137
Freek Schmidt Het architectenloze tijdperk. Ambachtslieden en amateurs in de achttiende eeuw	138
Geert Medema "Het is een stadswerk, daar word niet nagesien". Aspecten van bouwbeleid en -praktijk van Hollandse steden gedurende de achttiende eeuw	162
Eva Röell "Altoos met ijver geteekent en bewaart". Architectuurtekeningen van Matthias Soiron (1748-1834) als historische bron	178
Summaries	195
Auteurs	196

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: Hendrik Keun, *De stadstuin en het koetshuis behorende bij Keizersgracht 524, Amsterdam, 1771, olieverf op paneel Rijksmuseum Twenthe, in bruikleen van het Rijksmuseum Amsterdam*
Achterzijde: Collage van, Matthias Soiron, omslag, handschrift *ProMemorie en technische tekening trap, Rijksarchief Limburg, handschriften collectie, inv.nr.100 deel IX, 81.*

BULLETIN KNOB

Jaargang 104, 2005, nummer 5

Architectuur in Nederland in de achttiende eeuw

De tentoonstelling 'Paleizen voor prins en burgers: Nederlandse architectuur in de achttiende eeuw', die van 24 september 2005 tot 15 januari 2006 plaatsvindt in het Rijkmuseum Twenthe te Enschede, is de aanleiding geweest voor het samenstellen van dit speciale nummer van het Bulletin.

De artikelen in dit nummer zijn geen inleidingen bij de tentoonstelling, maar op zichzelf staande bijdragen. Alledrie zijn ze gebaseerd op lopend onderzoek naar architectuur in Nederland in de achttiende eeuw dat momenteel wordt uitgevoerd aan de Vrije Universiteit en de Universiteit Utrecht. De artikelen zijn in chronologische volgorde van de onderwerpen geplaatst. In het eerste artikel wordt geprobeerd te komen tot een alternatieve beoordeling van de bouwkunst van de achttiende eeuw. Architectuur was toentertijd te belangrijk om aan architecten te worden overgelaten. Dat lijkt tenminste te mogen worden opgemaakt uit de dominante plaats die amateurs en ambachtslieden innamen in de architectonische cultuur van toen. Een historiografische verkenning legt enkele motieven bloot die ten grondslag hebben gelegen aan de gangbare, twintigste-eeuwse visie op deze periode. Die lijkt vooral te zijn gestimuleerd door de kunsthistorische behoefte tot het identificeren van de auteur van een gebouw en het benadrukken van het genie van de individuele bouwkunstenaar.

Het tweede artikel, over het bouwbeleid en praktijk in de Hollandse stad van de achttiende eeuw, brengt de bouwwereld van toen dichterbij de onze, compleet met incapabele bestuurders, rommelende aannemers en allerhande malversaties. Bij dit onderzoek wordt intensief gebruik gemaakt van de achttiende-eeuwse stedelijke archieven. Deze bieden een schat aan informatie over de gebouwde omgeving en de belangrijke positie van de bouwnijverheid in de vroegmoderne stad. Het artikel maakt deel uit van een breder onderzoek naar de controle over en het beleid ten aanzien van architectuur op stadsniveau, dat zal uitmonden in een dissertatie. Het zal een gedetailleerd inzicht geven in de toenmalige bouwpraktijk van de stad, die werd gestuurd door een handjevol kleurrijke individuen. Zij drukten niet zozeer in vormgeving, stijl of bouwkunstige detaillering hun stempel op de architectuur van hun tijd, maar stonden door hun positie en activiteiten op controlerend niveau aan de basis van alle bedrijvigheid die in de

gebouwde omgeving van in de vroegmoderne stad plaatsvond.

Ook het derde artikel in dit Bulletin is voor een belangrijk deel het resultaat van gericht bronnenonderzoek ten behoeve van een dissertatie. Het behandelt een omvangrijke en unieke collectie nagelaten architectuurtekeningen. De meeste tekeningencollecties die wij kennen, werden aangelegd door verzamelaars en andere liefhebbers. Vaak werden de tekeningen op het oog bijeengezocht en daarmee uit hun oorspronkelijke, logische samenhang gehaald. Door het ontbreken van contextuele gegevens is vaak bitter weinig over de oorspronkelijke functie en betekenis van overgeleverde tekeningen bekend. De collectie van de Matthias Soiron uit Maastricht is daarom zo interessant, omdat deze ambachtsman zijn grotendeels eigenhandige tekeningen zelf in een groot aantal albums bundelde en van toelichtingen voorzag. De unieke verzameling biedt talrijke aanknopingspunten voor vergelijkend onderzoek naar andere collecties van achttiende-eeuwse architectuurtekeningen, maar geeft ook een zeldzaam inzicht in het werk van een ambachtelijk ontwerper en tekenaar uit de achttiende eeuw.

De drie artikelen in dit bulletin hebben zo elk een eigen invalshoek, en behandelen uiteenlopende aspecten van de architectuur in Nederland in de achttiende eeuw die tot op heden in het onderzoek weinig aan bod zijn gekomen of slechts bij liefhebbers bekend zijn. Samen met de tentoonstelling in Enschede dragen zij hopelijk bij aan een verbreding van het beeld van de architectuur in de achttiende eeuw, die aandacht in bredere kring verdient.

Namens de redactie, Freek Schmidt

Het architectenloze tijdperk

Ambachtslieden en amateurs in de achttiende eeuw

Freek Schmidt

In 1759 bezocht de Zweedse natuurwetenschapper Bengt Ferrner (1724-1802), de Republiek der Verenigde Provinciën.¹ Hij was door de rijke industrieel en bankier Johan Hendrik Lefebure gevraagd om diens zoon op Grand Tour te vergezellen. Tussen augustus 1758 en december 1763 maakte het tweetal een reis die hen door een groot deel van West-Europa voerde. Behalve als chaperon en wetenschapper, maakte Ferrner zich onderweg nuttig als industriespion voor zijn opdrachtgever.² Uit Ferrners reisaantekeningen uit de Republiek, 83 bladzijden, blijkt dat het tweetal, mede dankzij de connecties van vader Lefebure, gastvrij werd ontvangen in de kring van handelsmagnaten, bankiers en andere notabelen, en ook op hun luxueuze buitenplaatsen welkom was. De wetenschapper nam de tijd om contact te zoeken met collega's aan de universiteiten van Leiden en Utrecht, volgde colleges en bezocht zoveel mogelijk (particuliere) collecties van natuurwetenschappelijk belang, waaronder die van Gerrit Braamkamp, Jacob de Clerq en Theodore de Smeth. Het reisverslag toont een wetenschapper en intellectueel met bijzondere belangstelling voor techniek, die niet snel onder de indruk is of zich, zoals veel jonge Grand Touristen, laat imponeren door uiterlijkheden, luxe of curiositeiten.³

In Holland toonde Ferrner speciale belangstelling voor de werking van verschillende typen windmolens. De vermaarde Hollandse steden konden hem niet bijzonder bekoren, op de goed onderhouden klinkerbestratingen, grachten en kanalen na. Zijn aandacht voor architectuur was niet groter dan die van de gemiddelde toerist die vooral geboeid werd door tuinkunst, rariteitenkabinetten, schilderijenverzamelingen en theatervoorstellingen maar zijn oordelen zijnook hier soms verrassend onafhankelijk.⁴ In Amsterdam, waar Ferrner het grootste deel van zijn tijd doorbracht, maakten de gebouwen die tegenwoordig als hoogtepunten van de architectuur van de Gouden Eeuw gelden, weinig indruk op hem. Het stadhuis op de Dam, het achtste wereldwonder en indertijd al een grote trekpleister, ontbreekt in zijn aantekeningen, en al evenmin is hij onder de indruk van de kerken en stadspoorten die hij moet zijn gepasseerd.⁵ De beurs van Hendrick de Keyser, een ander 'landmark' voor de reiziger op Amsterdam, komt slechts te sprake als mindere pendant van de nieuwere van Adriaan van der Werff.⁶ Een uitzondering maakt Ferrner voor de synagogen, waarvan hij de

Portugese als 'een van de prachtigste en grootste gebouwen in Amsterdam' aanhaalt.⁷ Meer interesse bracht Ferrner op voor de recente architectuur en tuinarchitectuur, die hij over het algemeen kritisch beoordeelt. Zo vond hij Tulpenburg aan de Amstel bij Duivendrecht van Isaac de Pinto de mooiste buitenplaats van de Republiek en van een vorstelijke allure, waar slechts de aanleg van Zuytwyck van de graaf van Wassenaar bij Voorschoten mee kon wedijveren.⁸ Geschokt was hij door het geringe karakter van het Loo bij Huis ten Bosch even buiten Den Haag, met de menagerie van de stadhouder: "Hier was niets prachtigs of vorstelijks behalve alleen het groote hoenderhuis" en "huis en tuin waren zoo, dat weinig particulieren ze zoo eenvoudig hebben".⁹ En op het Haagse Binnenhof verbaasde hij zich over de eenvoud van de vergaderzaal van de Staten Generaal. Slechts 'de Trêveszaal was een grote, lichte zaal, schitterend van goud en met mooie schilderijen' en gaf een gepast aanzien aan het gebouwencomplex, immers het politieke centrum van de Republiek.¹⁰ In Zeist bezocht Ferrner de stichting van de Hernhutters die daar onder leiding van Cornelis Schellinger in 1746 waren neergestreken. Schellinger bewoonde het slot en had voor zijn gemeente aan weerszijden van de oprijlaan huizen laten bouwen aan het huidige Broederen Zusterplein, waarvan de monumentaliteit Ferrner direct opviel: "De huizen, die aan de Hernhutters behooren, zijn regelmatig gebouwd, in symmetrie met het hoofdgebouw van den heer Schellinger, en gelijken meer op schoone paleizen dan op arbeidershutten, maar zijn desniettemin gevuld met allerlei slag handwerkslieden, die wat zij vervaardigen te koop aanbieden en die, naar hun aanzien te beoordelen, het goed schijnen te hebben. [...] De symmetrie van de huizen onderling en met dat van de heer Schellinger is nog niet zoals zij behoort te zijn; want er ontbreken nog verscheidene, die bij toekomstige gelegenheid gebouwd zullen worden."¹¹ In Utrecht bezocht hij de bijna voltooiden nieuwbouw van de Fundatie van Renswoude: "Het was zeer kostbaar; maar de architectuur was niet bijzonder mooi".¹² Opvallend in Ferrner's architectuurnotities zijn diens onafhankelijke, kritische oordeel en zijn interesse voor gebouwen die op het moment van bezoek ternauwernood waren voltooid. De gebouwen die hij noemt, duidt hij aan met de naam van de eigenaar. Namen van architecten blijven onvermeld, op twee uitzonderingen na, die twee keer dezelfde persoon betreffen.

Afb. 1. 'Het Oude Mannen en Vrouwenhuis van het N.N. Oost naar het Z.Z. Westen te zien. Opgedragen aan den Edelen Achtbaaren Heere Mr. JOACHIM RENDORP, Heer van Marquette &c. Oud Schepen der Stad Amsterdam', 'P.R. van Dyk del.', 'J.V. Schley fecit'. Prent met aanzicht van de galerijfaçade uit: 103 afbeeldingen van de wyd-vermaarde koopstad Amsterdam. Alle naar het leven getekend', beter bekend als de Atlas van Fouquet (1787).

In Amsterdam bezocht Ferrner het nieuwe oudeliedenhuus: "Het oude-mannen- en vrouwenhuis is 4 jaar geleden gebouwd volgens het plan van Burgemeester Rendorp. Het is moeilijk om de in 't algemeen eenvoudige en spaarzame leefwijjs der Hollanders in overeenstemming te brengen met de pracht [magnificence], die in dit armenhuis heerscht. Het huis schijnt gering, van de gracht- of straatzijde gezien; maar als men den achterhof binnenkomt, kan men zich niet anders verbeelden dan dat dit paleis gebouwd is alleen om een waardig huis te hebben voor den Prins-stadhouder, wanneer hij een bezoek brengt aan Amsterdam. Dat, zeg ik, zou men kunnen denken, wanneer men niet wist, hoe weinig genegenheid deze stad heeft voor het huis van Oranje."¹³ Op een uitstap van enkele dagen ten noorden van Amsterdam "om de voornaamste plaatsen van het door zijn zindelijkheid vermaarde Noord-Holland te bezoeken" is hij al even geestdriftig en goed geïnformeerd: "Op grooten afstand van Assendelft zagen wij het buiten van den Amsterdamschen burgemeester Rendorp, dat er, hoewel wij het slechts van verre konden zien, smaakvol uitzag; en het is wel aan te nemen, dat het goed aangelegd is, daar Rendorp de grootste architect is, dien men nu in Holland heeft."¹⁴ Sterker nog, Pieter Rendorp (1703-1761) is de enige

architect in de Republiek die Ferrner noemt. Dat hij een burgemeester, een amateur als grootste architect aanwijst, blijkt echter accuraat. Ongetwijfeld was hem hierover iets ingefluisterd door een van zijn gastheren of gidsen, die tot de culturele elite van Holland behoorden en de burgemeester mogelijk van nabij kenden. Rendorp legde een grote liefde voor architectuur aan de dag, zowel als particulier als in zijn bestuursfuncties. De buitenplaats waar Ferrner over schrijft was Marquette, dat Pieter in de jaren veertig naar eigen ontwerp had laten verbouwen. Het had hem aangezet zich verder in de architectuur te verdiepen en een vertaling te maken van Charles-Augustin d'Aviler's *Cours d'architecture* (1691) omdat iets vergelijkbaars in het Nederlands niet bestond.¹⁵ Dat Rendorp kon doorgaan voor "de grootste architect van Holland" had alles te maken met de architectonische cultuur in de Republiek. De jaren 1720-1750 worden wel aangeduid als 'het architectenloze tijdperk': vooraanstaande architecten en aannemers uit de tweede helft van de zeventiende eeuw hadden geen gelijkwaardige opvolgers gekregen, grote opdrachten bleven achterwege en zelfs de rijkste particulieren namen genoegen met 'timmermansontwerpen'.¹⁶ Werkbazen, de hoofden van grote bouwbedrijven die met vaste ateliers

Afb. 2 Het huis Marquette bij Heemskerk, een werk van 'de grootste architect' van Holland. Overzicht vanaf het binnenterrein (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1959)

van ambachtslieden en kunstenaars werkten, domineerden de bouwproductie en traden naast schilders en beeldhouwers, als ontwerpers op. Daarnaast waren er vrije ontwerpers die geen bouwambacht beoefenden en geen gildenbroeder waren, maar zich door middel van hun tekenkunst een positie veroverden. Ferrner wijst met Rendorp echter een architect uit onverwachte hoek aan, die als particuliere opdrachtgever, als bestuurder en als liefhebber in de architectuur actief was. In de perceptie van Ferrner en diens tijdgenoten was Rendorp een architect omdat hij 'het plan' voor het oudeliedenhuis had gemaakt en zijn eigen buitenplaats had aangelegd. Het werk van de architect was toen een activiteit of liefhebberij zonder officiële status of rechtsregeling, waar geen speciale opleiding voor bestond. De professionele architect, die met zijn gespecialiseerde opleiding, kennis en tekensvaardigheid een claim op de architectuur zou leggen en zowel de ambachtsman als de amateur zou passeren, was er in de achttiende eeuw in Nederland nog nauwelijks.

Ambachtelijke architectuur

In de zeventiende eeuw hadden de meeste Hollandse steden een omvang die tot voorbij het midden van de negentiende

eeuw weinig aanleiding zou geven tot grootschalige ingrepen of uitbreidingen. Met het overlijden van koning-stadhouder Willem III in 1702 was de rol van het hof als generator van nieuwe invloeden en stijl voorlopig uitgespeeld. Daniel Marot, die als dessinateur een grote invloed had uitgeoefend op de vormgeving van de vorstelijke woonomgeving van koning-stadhouder Willem III, maakte een geslaagde overstap naar een nieuwe cliëntèle en werkte in de jaren dertig nog voor de Friese stadhouder Willem Karel Hendrik Friso (vanaf 1747 Willem IV).¹⁷ In de tussentijd trad hij op als ontwerpleverancier voor leden van de stadhouderlijke kring en voor Amsterdamse notabelen. Dankzij een vast pensioen dat hij aan zijn hofbetrekking had overgehouden, kon hij zich concentreren op het leveren van ontwerpen en het geven van adviezen op decoratief gebied. Marot stond aan de basis van de 'Hollandschen Lodewijk XIV-stijl', een vormgeving waarin voorbeelden van Franse ontwerpers als Jean Bérain, Antoine Le Pautre en de architect D'Aviler werden verwerkt in een stijl die door Hollandse handwerkslieden kon worden uitgewerkt. De uitgave van tenminste 264 bekende prenten met eigen ontwerpen en voorbeelden geïnspireerd op het werk van collega's, variërend van afbeeldingen van complete buitenhuizen via stadshuizen en decoratieschema's voor interieurs en

VERZAAMELING

VAN ALLE

DE HUIZEN EN PRACHTIGE GEBOUWEN

LANGS

DE KEIZERS EN HEERE-GRACHTEN

DER STADT AMSTELDAM,

BEGINNENDE VAN DEN

BINNEN AMSTEL en eindigende aan de BROUWERS-GRACHT,
bestaande in ruim 1400. prachtige en trotse Gebouwen origineel van Huis tot Huis geteekend en op Kunstige koopere Plaatn Afgebeeld.

Dit fraay en allezints nutlyk werk is niet alleen zeer aangenaam aan de Bewoonders deezer prachtige Gebouwen, maar ook aan zodanige Liefhebbers welke hunne Kunst Kabinetten verryken met alles wat van dien smaak het licht ziet.

HET IS OOK VAN NIET MINDER DIENST AAN

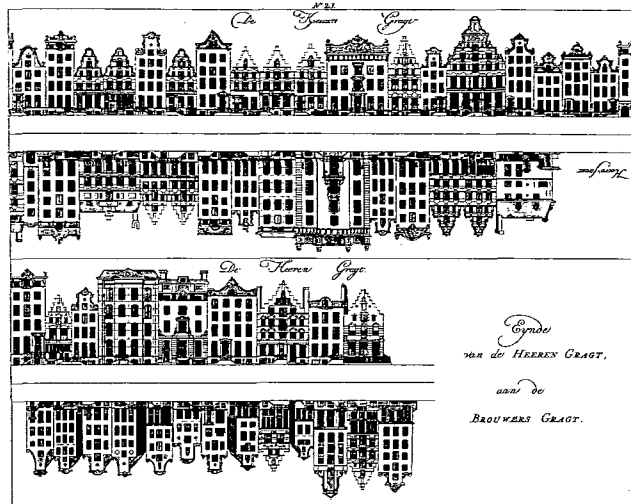
TIMMERLIEDEN, METZELAARS, STEENHOEWERS, SCHILDERS, SMITS

en meer andere die aan de Bouwkunst behooren, vermits veele deezer Gebouwen na de Ontwerpen en Teekeningen van beroemde Italiaansche en Fransche Architecten vervaardigt zyn en duizende voorwerpen van Modellen doen zien, zonder te gedenken dat de kunst Beminaars deeze Plaatn in of by de Beschryving van Amsteldam konnen voegen.

Afb. 3 Titelpagina van 'Het Grachtenboek van Caspar Philips', omstreeks 1766

meubelen tot en met stofontwerpen, maakte zijn stijl een landelijk succes en voor iedereen bereikbaar.¹⁸ Met behulp van de heldere lijngravures kon een opdrachtgever zich een compleet beeld vormen van de talrijke mogelijkheden om zijn woonomgeving te moderniseren, terwijl de losse prenten van plafondontwerpen, schoorsteenpartijen of meubels voor handwerkslieden als modellen fungeerden. Vaak leidde Marot's activiteit tot nieuwbouw of grote ingrepen in bestaande huizen, waar Hollandse kamers transformeerden tot salons en samenhangende appartementen.¹⁹ Zijn ornamentiek werd onderdeel van de Nederlandse wooncultuur en op grote schaal door beeldhouwers in natuursteen aan gevels verwerkt. Het was het begin van een ontwikkeling die een kenmerk van de Nederlandse architectuur van de eerste helft van de achttiende eeuw werd: een combinatie van kleinschalige nieuwbouw en modernisering met nadruk op de ornamentiek van schelp- en bladmotieven, gekruld lijstwerk en kuifstukken met rocailles, aangebracht rond ingangspartijen, schuifvensters en verhoogde geveltoppen. De hoeveelheid ornamenten, de bewerkelijkheid en het materiaal, geschilderd hout, baksteen en veel

Afb. 4 Plaat No. 21 uit 'het Grachtenboek'. Dit oudste deel van de grachtengordel, waar vanaf 1613 werd gebouwd, toont een afwisseling van oorspronkelijke huizen en volledig getransformeerde, samengestelde en/of verhoogde woonhuizen. Zowel de oorspronkelijke bebouwing als de achttiende-eeuwse huizen kwamen 'architectenloos' tot stand.

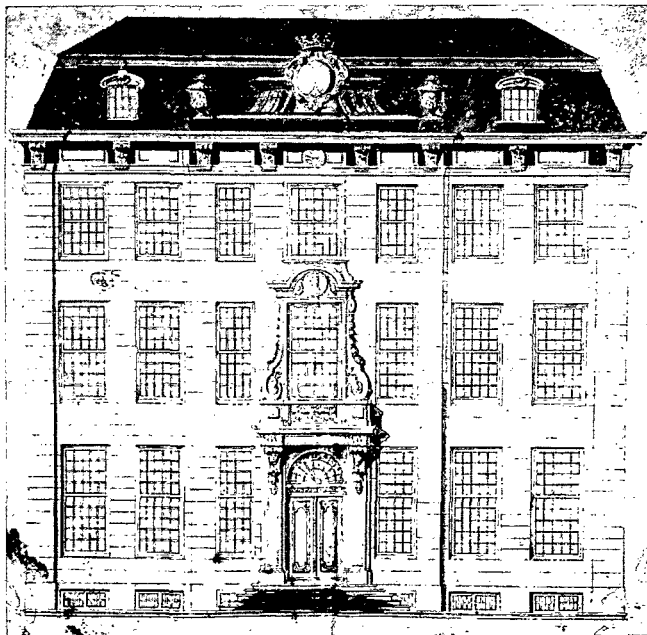
natuursteen, konden variëren, al naar gelang de status van het gebouw en de beurs van de opdrachtgever. Bestaande gevels konden met enkele nieuwe houten of natuurstenen ornamenten door ambachtslieden worden gemoderniseerd zonder tussenkomst van een gespecialiseerde ontwerper.

De flexibiliteit van deze gevelcosmetica was ongetwijfeld een van de redenen voor de grote verspreiding en lange levensduur. De vrije verwerking van ornamenten zonder opgelegd (mathematisch) systeem, zoals de classicistische ordenarchitectuur voorschreef, stimuleerde de bloei van een modieuze particuliere architectuur en wooncultuur. In Amsterdam onderging de zeventiende-eeuwse bebouwing langs de grachten een metamorfose, die werd vastgelegd in *Verzameling van alle de huizen en prachtige gebouwen langs de Keizers- en Heere-grachten der stad Amsteldam*. Voor deze uitgave, bekend als 'Het Grachtenboek' van Caspar Philip Jacobsz, waren "alle de huizen en prachtige gebouwen langs de keizers- en heere-grachten", tussen Amstel en Brouwersgracht, "ruim 1400 prachtige en trotse Gebouwen origineel van Huis tot Huis geteekend en op Kunstige koopere Plaatn afgebeeld".²⁰ Deze manier van presenteren van een 'straatschap' was een primeur; andere voorbeelden, waaronder John Tallis' verwante *London street views* (1838), dateren merendeels uit de negentiende eeuw.²¹ De uitgever, Bernardus van Mourik, had het project opgezet als feuilleton, dat door middel van intekening werd gefinancierd. Hij hoopte het werk zowel aan mensen uit de bouwwereld als aan boekverzamelaars en grachtenbewoners met enig gevoel voor stedelijke trots te slijten: "Dit fraay en allezints nutlyk werk is niet alleen zeer aangenaam aan de Bewoonders deezer prachtige Gebouwen, maar ook aan zodanige Liefhebbers welke hunne Kunst Kabinetten verryken met alles wat van diens smaak het licht ziet. Het is ook van niet minder dienst aan timmerlieden, metze-

laars, steenhouwers, schilders, smits en meer andere die aan de Bouwkunst behooren, vermits veele deezer Gebouwen na de Ontwerpen en Teekeningen van beroemde Italiaansche en Fransche Architecten vervaardigt zyn en duizende voorwerpen van Modellen doen zien, zonder te gedenken dat de kunst Beminnaars deeze Plaat en of by de Beschrijving van Amsteldam kunnen voegen.²² In de praktijk bleek het initiatief vooral van ambachtelijk nut. Er tekenden slechts 35 huis-eigenaren op de serie in. De grootste groep intekenaars, 242, bestond uit timmerlieden en metselaars. Dat de gravures onnauwkeurig en op details onbetrouwbaar waren zal de meeste inschrijvers weinig hebben gehinderd.²³ De plaatjes van individuele gevels waren een staalkaart die aannemers konden voorhouden aan hun klanten die een nieuwe gevel wensten.

De Heren- en Keizersgracht waren in de achttiende eeuw een speelplaats waar huiseigenaren zich veelvuldig met nieuwbouw of onderhoud, verbouwing en renovatie van hun trotse bezit bezighielden, daarbij geassisteerd door een leger aan bekwame ambachtslieden. In de kern behielden de meeste panden hun duurzame zeventiende-eeuwse constructie, terwijl de gevels en interieurs voortdurend geheel of gedeeltelijk werden vernieuwd. Op de gravures staan eenvoudige vroeg-zeventiende-eeuwse huisjes met een houten onderpui en kruiskozijsen, een verdieping en een kap met een trapgevel ervoor, naast volledig vernieuwde, verhoogde natuurstenen lijstgevels met schuifvensters en gebeeldhouwde bekroningen. Een groot aantal van die nieuwe gevels dateert uit het architectenloze tijdperk.

Het ontbreken van richtlijnen of normstellende voorbeelden

Afb. 5 Tekening van de voorgevel van Huis Schuylenburch aan de Lange Vijverberg in Den Haag, toegeschreven aan Daniel Marot. Een andere, door Marot gesigneerde tekening komt overeen met de uitgevoerde situatie 1715-1721. (Uit: M.D. Ozinga, Daniel Marot. De schepper van den Hollandischen Lodewijk XIV-stijl, Amsterdam 1938, plaat 35B)

vanuit de hofkring of een centrale overheid, bood de mogelijkheid te ontsnappen aan het formele, maar betekenisloos geworden classicisme en gaf uiting aan de wens van opdrachtgever en ambachtsman tot vrijere sculpturale expressie. Deze eclectische architectuur valt dan ook moeilijk terug te voeren tot de ideeën van enkele met naam bekende kunstenaars. Het lijkt erop dat deze vormenrijkdom volledig werd voortgebracht door de ongecontroleerde, vrije ontplooiingsmogelijkheden en nauwelijks ingeperkte inventiviteit van de kunstenaar of ambachtsman, die door menig opdrachtgever gretig werd verwelkomd. Het merendeel van de producenten had hun wortels in de bouwwereld, hetzij als timmerman, hetzij als metselaar, steenhouwer, beeldhouwer of stucwerker. Incidenteel kon een externe ontwerper worden aangetrokken, maar diens aandeel in het uiteindelijke resultaat bleef beperkt door de inzet van gespecialiseerde ambachtslieden bij de uitvoering.

De rol van de opdrachtgever in dit architectenloze tijdperk is tot op heden veel minder goed zichtbaar geworden. De veronderstelling dat de opdrachtgever zich niet bemoeide met het ontwerp, de vormgeving en bouw van zijn eigen huis wordt door talrijke achttiende-eeuwse bronnen tegengesproken. Desondanks wordt nog altijd uitgegaan van een omgekeerde bewijslast: slechts als uit documentatie overtuigend blijkt dat de invloed van de opdrachtgever ontegenzeggelijk is, wordt dit schoorvoetend erkend. Zonder een bronnenvondst zou nog steeds naar de ontwerper van de verbouwing van Daniel van Eys' woonhuis aan de Oude Singel in Leiden worden gezocht, terwijl de eigenaar zelf tussen 1714 en 1736 in alle stadia van ontwerp tot en met leveranties en uitvoering de centrale figuur was.²⁴ En zonder de aantekeningen van Cornelis Schuylenburch zou de schepping van diens monumentale huis aan de Lange Vijverberg in Den Haag (1715-1721), slechts als verdienste van Daniel Marot zijn beschouwd. Een keur van kunstenaars en ambachtslieden was betrokken bij de bouw.²⁵ Het huis, dat met gebruikmaking van resten van oudere huizen aan de Lange Vijverberg tegenover het Binnenhof werd gerealiseerd, werd voorzien van een voorgevel naar ontwerp van Daniel Marot, die ook voor een deel het nieuwe interieur ontwierp. De uitvoering was in handen van diverse aannemers. Op alle belangrijke momenten tijdens de bouw, bij alle belangrijke beslissingsmomenten over de aankleding, tot en met het ontwerp van elk individueel plafond en elke schoorsteenpartij, was Cornelis van Schuylenburch aanwezig. Meerdere keren liet hij uit onvrede met de voorstellen van de ontwerpers, alternatieven uitwerken.²⁶

Voor deze opdrachtgevers was architectuur te belangrijk om volledig aan uitvoerders over te laten. Zij waren in de positie om ideeën te leveren, voorbeelden aan te dragen en daarmee het ontwerp te sturen, of de uitwerking daarvan door een geoefend tekenaar te gelasten. In deze fase van het werk, die voorafging aan de inschakeling van beroepskrachten en de uitwerking in werktekeningen, bestekken en de algehele uitvoering, kon het concept al volledig zijn gevormd vanuit de persoonlijke wensen van de opdrachtgever. Pieter Rendorp was in de achttiende eeuw minder uitzonderlijk dan tegen-

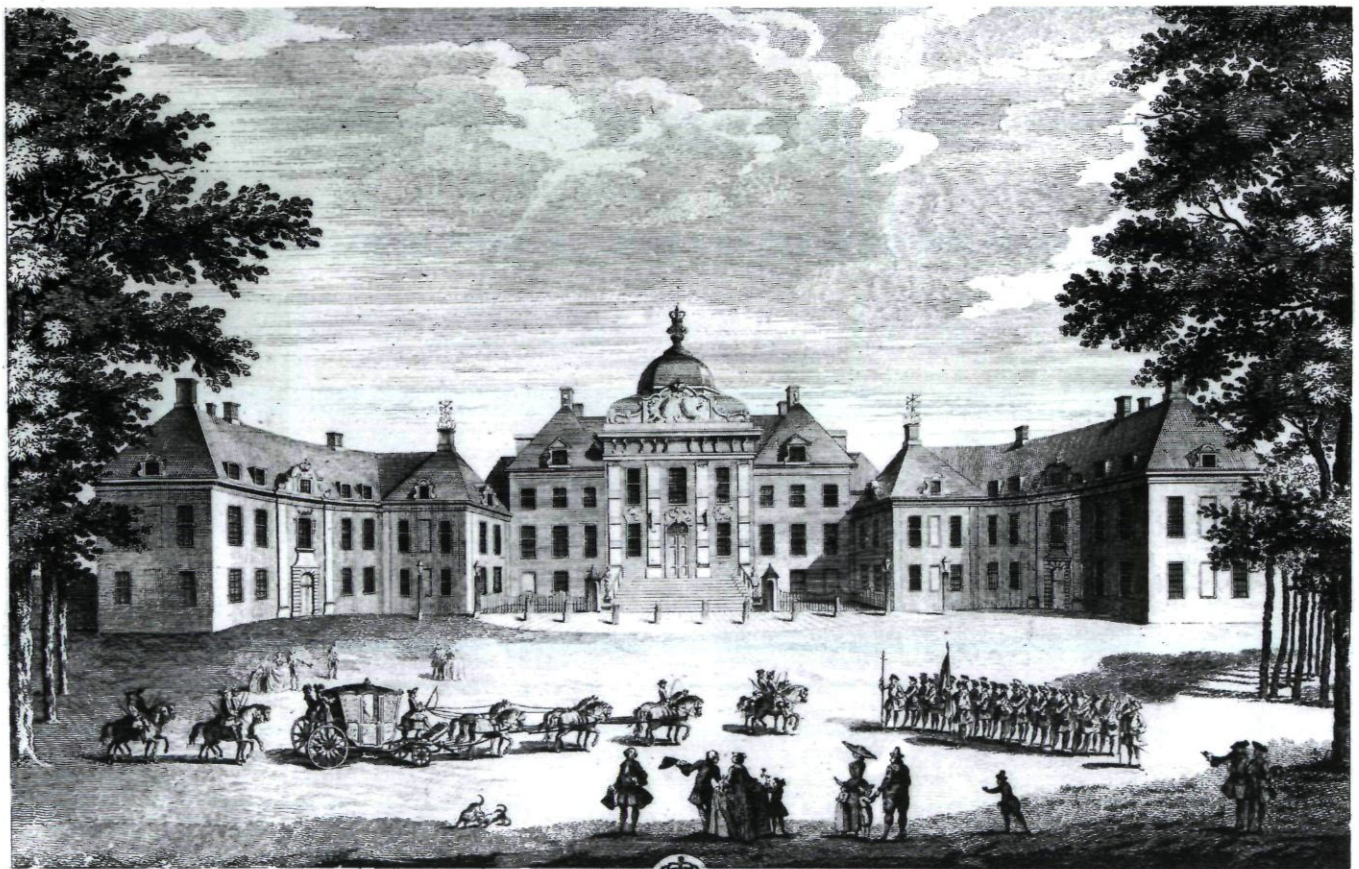
woordig wordt aangenomen. Zijn bemoeienis suggereert dat de opdrachtgever zich met genoeg verdiepte in de architectuur en zich verre van afzijdig hield van het bouwproces. In een wereld waarin architecten als gespecialiseerde ontwerpers ontbraken, ligt dat voor de hand. Bouwen vroeg veel geld, mankracht en ambachtelijke expertise, maar vereiste ook het maken van doelbewuste keuzes in constructie, materiaalkeuze, indeling en vormgeving. De opdrachtgever liet daarbij als financier en gebruiker zelden iets aan het toeval over. Zelfs de beroemdste *dessinateur* had zich daar in hoge mate naar te schikken.

De dessinateur en de praktijk

Tot nu toe is er in de geschiedschrijving de voorkeur aan gegeven het architectenloze tijdperk toch aan de hand van *dessinateurs* te schrijven. Twee invloedrijke buitenlanders, de al geïntroduceerde Daniel Marot en de Antwerpse beeldhouwer Jan Pieter Van Burscheit de Jonge, zijn als architecten neergezet en tot hoofdpersonen in de Nederlandse architectuurgeschiedenis geworden. Een precieze vaststelling van bei-

der inbreng in bouwprojecten wordt echter bemoeilijkt door ontoereikend bronnenmateriaal. In de reconstructie van verschillende projecten is Marot als architect naar voren geschoven en zijn de betrokken meester-timmerlieden en -metselaars tot technische uitvoerders gereduceerd. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de bouw van het reeds aangehaalde huis Schuylenburch in Den Haag en bij de totstandkoming van de Portugese Synagoge aan de Prinsessegracht in Den Haag.²⁷

De controverse rond de verbouwing van Huis ten Bosch in 1734 geeft aanleiding tenminste in deze periode in dit land af te stappen van de neiging om een gerealiseerd bouwwerk als werk van een individuele kunstenaar te beschouwen. In Den Haag ontstond een hoog oplopend conflict tussen de *dessinateur* en de uitvoerder Anthonie Coulon (1681-1749) rond het in opdracht van Frederik Hendrik vanaf 1645 als 'Oranjezaal' ontwikkelde buitenhuis, dat voor de Friese stadhouder Willem Karel Hendrik Friso en de Engelse koningsdochter Anna van Hannover tot paleis moest worden uitgebreid.²⁸ Anthonie Coulon kon bij aanvang van de bouw in 1734 bogen op een geslaagde carrière als veelgevraagd bouwmeester.²⁹ Marot, die door de zaakgelastigde van de prins als architect werd

A Front View of the PRINCE of ORANGES
Vue du Front de la Maison dans le Bois de Son Altesse Sérénissime
 Dedicé a Son Altesse Sérénissime Le Prince d'Orange Stadhouder des
 Houfe in the Wood near the HAGUE.
 le Prince d'Orange, Stadhouder des Provinces Unies. &c. &c. &c.
 Provinces Unies. &c. &c. &c. Par A. L. le Très-Humble & très-Obeïssant Dessinateur.
 H. Scheurleer

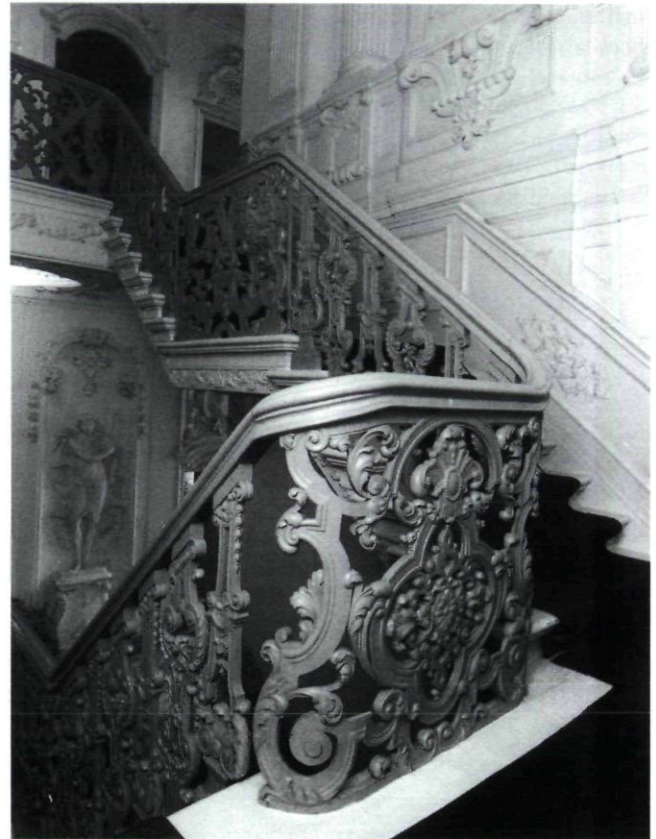
Afb. 6 Vooraanzicht van Huis ten Bosch met de vleugels die in 1732-1737 werden aangebouwd. Prent met Engels- en Franstalig onderschrift, uitgegeven door Henri Scheurleer, ca. 1757 (Particuliere collectie)

beschouwd, bleek niet in staat de uitvoering van dit prestigieuze bouwproject te leiden. Volgens Coulon waren Marot's tekeningen en bestekken dermate onvolledig, dat tal van zaken gaande het bouwproces moesten worden veranderd.³⁰ Het resultaat van het moeizame bouwproces wijkt dan ook aanzienlijk af van het eraan ten grondslag liggende concept. Het ontwerp van de *dessinateur* bleek niet meer dan de *prima idea*, een onderlegger voor het stuk architectuur dat uiteindelijk door een leger aan handwerkslieden en specialisten tot stand werd gebracht. De controverse waarschuwt tegen overwaardering van de inventie van de individuele kunstenaar ten opzichte van de collectieve inspanning van talent, kennis en vakbeheersing die versmelten bij de totstandkoming van een gebouw.

De tekenvaardigheid en het ontwerpen op papier, het conceptualiseren van de vorm voorafgaande aan de bouw, waren in de achttiende-eeuwse bouwwereld niet vanzelfsprekend. Voor de ambachtsman was het maken van een tekening iets incidentiels, een nevenactiviteit, slechts aantrekkelijk als men daarnaast een bouwbedrijf draaiende hield, een renderend ambacht uitoefende of als kunstenaar een goedgevulde orderportefeuille bezat.³¹ Omdat de tekening voor kunstenaars (schilders en beeldhouwers) een cruciaal onderdeel van hun creatieve begaafdheid was, heeft de misvatting kunnen ont-

Afb. 7 Herengracht 475 Amsterdam (Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam)

Afb. 8 Herengracht 475, aanzicht van het trappenhuis (Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam, H. van Gool, 1989)

staan dat onbeholpen architectuurtekeningen door inferieure architecten werden gemaakt die ook in de bouwpraktijk faalden. Achteraf is beheersing van de tekenkunst een belangrijke graadmeter van architectonisch kunnen geworden en sleutel tot het architectonisch ontwerp. De vondst van een fraaie, liefst gesigeneerde geveltekening is vaak aanleiding om de tekenaar als ontwerper aan te wijzen. Gewone bouwtekeningen werden na verloop van tijd vaak weggegooid terwijl de fraaiere tekeningen van schilders en beeldhouwers, die immers getraind waren in de tekenkunst, bewaard bleven. Maar zonder aanvullende gegevens zijn de oorspronkelijke functie en betekenis van tekeningen vaak moeilijk te achterhalen.³² Het fragmentarische karakter van de resterende bronnen vergroot de kans op onjuiste interpretatie van de werkverdeling, van het ontwerp en van het auteurschap van een gebouw. Dat zoveel achttiende-eeuwse gevels op naam van schilders en beeldhouwers zijn gezet, heeft dan ook meer te maken met kunsthistorische belangstelling voor fraaie tekeningen dan met een adequate reconstructie van de achttiende-eeuwse architectuurpraktijk.

Een Vlaams beeldhouwer en de architectuur

De uit Antwerpen afkomstige beeldhouwer Jan Pieter van Bourscheit de jonge (1699-1768), die in de Republiek werkte

in Den Haag en op het Zeeuwse eiland Walcheren, staat te boek als een van de grote scheppers uit het architectenloze tijdperk.³³ Aanvankelijk berustte een groot deel van dat oeuvre in de Republiek en Vlaanderen voornamelijk op toeschrijvingen, mede op basis van de zogenoemde Vlaamse overgangsstijl, een 'Vlaams aandoende rocaille-trant' die een indirecte overgang vormde met de door Marot en zijn volgelingen geïntroduceerde 'vrij zuivere maar zwaar blijvende Lodewijk XIV-richting'.³⁴ Bourscheit, die voor geslaagde ondernemers en kooplieden werkte, was goed geïnformeerd over de architectuur van zijn tijd en voorzag de vooraanstaande opdrachtgevers van modieuze sculpturale façades waarmee zij op gepaste wijze uitdrukking aan hun positie konden geven. Zijn opleiding als beeldhouwer bij zijn vader werkte lang en diep na in zijn benadering van de vormgeving van gebouwen en de toepassing van sculptuur en ornamenten. Vaak nam hij als ontwerper een substantieel deel van de vormgeving voor zijn rekening en soms trad hij ook als bouwleider op.³⁵ In rekeningen die Van Bourscheit opstelde, noemde hij dit 'tekenen en vasseren', dat wil zeggen het ontwerpen en tekenen, en de

vacatiën, dat alles van het voorbereiden en begeleiden van de uitvoering kon omvatten.³⁶ Door zijn achtergrond was Van Bourscheit van jongs af aan vertrouwd met het tekenen, dat ruim binnen het curriculum van de opleiding tot beeldhouwer vertegenwoordigd was. Van het tekenen van complete gevels en schema's voor interieurdecoraties. Het hoorde tot de taak die Van Bourscheit was toevertrouwd, en plaatste hem in geregeld overleg met de bouwheer, als artistiek en bouwtechnisch adviseur en als intermediair naar de uitvoerders.³⁷ In zijn eigen atelier werden vaak de belangrijkste zandstenen onderdelen voor gevels gehakt. Op Walcheren moest Van Bourscheit veel werk aan plaatselijke bazen uit handen geven en beperkte zijn aandeel zich tot het leveren van ontwerpen voor gevels en interieurbetimmeringen.³⁸

De concentratie op Van Bourscheit als de creatieve kracht in het bouwproces heeft de opdrachtgever tot passieve mecenas of financier teruggebracht, maar de bronnen staan een andere lezing toe. Een briefwisseling van 1763-1764 tussen Van Bourscheit en Johan Adriaan van de Perre in verband met

Afb. 9 Den Haag, het stadhuis aan de Groenmarkt. Rechts het oudste gedeelte uit 1564-1565, links de nieuwe vleugel tegenover de Grote of St. Jacobskerk van 1733-1737. Schilderij door Johannes Merken, 1753. (Haags Historisch Museum)

diens huis in Middelburg, wijst erop dat de bouwheer wel interieuradviezen van de architect accepteerde, maar zich weinig aan de dwingende toon van de architect op afstand gelegen liet liggen. Hij was zeker niet bereid Van Bourscheit te betalen voor tekeningen die hij niet wilde gebruiken bij de uitvoering.³⁹ Anderzijds richtte de architect zich volledig naar de eisen die de eigenaar/bewoner aan het te realiseren huis stelde. De grootte en indeling van het huis, het aantal kamers en 'commodityten' moesten door de heer worden gespecificeerd, "want ider bewoont syn huys naer eygen genoegten waer van veel differente sentimenten syn."⁴⁰ Dergelijke opmerkingen suggereren dat een goede verstandhouding tussen opdrachtgever en architect van essentieel belang was om

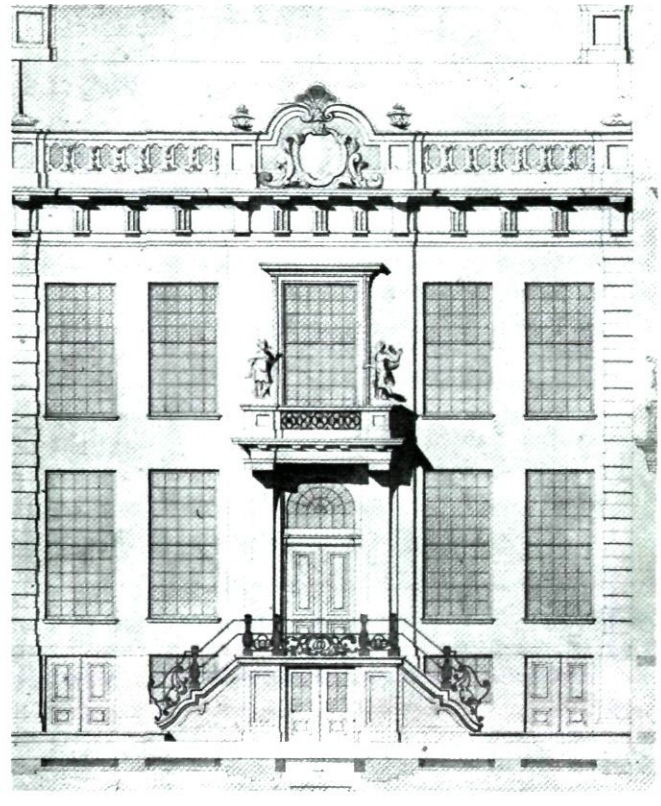
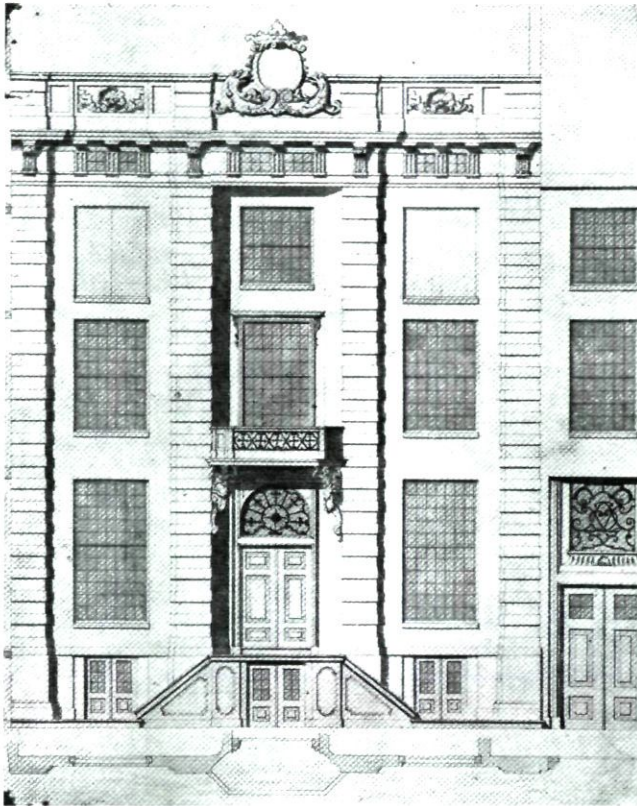
Afb. 10 Den Haag, Deurpartij tussen de hal en de raadzaal in de nieuwe vleugel van het stadhuis (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1969)

het proces van voorontwerp naar voltooid bouwwerk soepel te laten verlopen.

Ozinga, wellicht de grootste kenner van de Hollandse architectuur van de achttiende eeuw, heeft in zijn interpretaties vaak de artistieke en creatieve autonomie van de kunstenaar laten prevaleren boven de erkenning van een bouwwerk als collectieve prestatie van een hechte, volledig op elkaar ingespeelde groep ambachtelijke specialisten. Met de blik van de *connoisseur* omschreef Ozinga in een van zijn laatste artikelen het vroege werk van Van Bourscheit als volgt: "De originaliteit van het van de jongere Van Bourscheit afkomstige werk ligt [...] in de plastische kracht, de zuidelijke durf van een begaafd architect, die uitging van de opvatting van de beeldhouwer. Aldus wordt een façade niet begrepen als een zinvol versierd vlak maar steeds meer als een ondergrond, die door bouwbeeldhouwwerk tot bezieling wordt gebracht."⁴¹ De karakteristieke, gedetailleerde analyses van de ornamentiek waarmee Ozinga de architectuur van de achttiende eeuw te lijf ging, vormen een invloedrijke benadering van de bouwkunst die tot op heden in Nederland voortleeft. Deze heeft bijgedragen aan een geschiedenis van architectuur als een opeenvolging van stijlen waarin een beperkt aantal kunstenaars-architecten als drijvende krachten, als vernieuwers van vormgeving een hoofdrol krijgen toebedeeld. In dit pantheon van kunstenaars zijn nieuwkomers niet zondermeer welkom.

Afb. 11 Westzaan, Raadhuis uit 1781-1783 naar ontwerp van J.S. Creutz; links de Nederlands-Hervormde kerk van 1740-1741 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

Afb. 12. Twee anonieme tekeningen, toegeschreven aan Jean Coulon. Het zijn waarschijnlijk voorstudies voor de panden Herengracht 433 (eigenaar Jean d'Orville, verbouwing 1717) en 539 (eigenaar Gerrit Corver, verbouwing 1719). Elementen uit beide tekeningen zijn in de uitgevoerde voorgevel van Herengracht 539 gecombineerd. Onduidelijk is in hoeverre de tekenaar, dan wel de opdrachtgever als ontwerper en architect moet worden beschouwd. (Uit: R. Meischke, 'Enkele Amsterdamse ontwerpen van c. 1720; mogelijk van Jean Coulon', Bulletin KNOB 77 (1978), 154, 156).

Waar bronnen tekort schieten en namen ontbreken, treedt de historicus regelmatig als arbiter op, die in ongesignde tekeningen en uitgevoerde gebouwen het handschrift van een bekende herkent. Vele van de rijkste en gaafste achttiende-eeuwse huizen, waaronder bijvoorbeeld ook het monumentale Herengracht 495 in Amsterdam van 1730, worden daarom bij voorkeur aan de grote namen toegeschreven.⁴²

Een grote werkbaas in Den Haag

Hoewel stilistisch en toeschrijving door Ozinga als cruciale methoden van de kunsthistoricus werden beschouwd, erkende hij direct ook de problemen die dit juist voor de architectuur van de achttiende eeuw opleverde. Dat blijkt uit de behandeling van de nieuwe monumentale vleugel die in 1733-1737 aan het oude Haagse stadhuis (1565) werd gebouwd. De inbreng van de opdrachtgever is onzichtbaar geworden, de invloed van de ambachtslieden gemarginaliseerd ten gunste van de toeschrijving van het concept aan een bekende kunstenaar.

De vleugel kwam tot stand op de plaats van een aantal oude huizen langs het Kerkplein, waarvan de funderingen deels werden hergebruikt. De hoofdentree van het vergrote stadhuis bleef op de oude plaats, evenals de burgemeesterskamer, die

met een nieuw burgemeestersvertrek werd verbonden. Vanuit het oude voorhuis was een entree tot de nieuwe gang die langs beide burgemeesters vertrekken naar de centrale hal voerde. Aan die hal bevond zich de schepenkamer, in de gevel aan het kerkplein gemankeerd door de middenrisaliet, gevolgd door nog een schepenvertrek en de secretaresse.

Aan de overzijde van de gang bevonden zich allerhande vertrekken zonder representatieve functies. De sculptuur die het middenrisaliet van de brede nieuwe vleugel bekroont, het Haagse wapen geflankeerd door meer dan mensgrote beelden van Voorzienigheid en Gerechtigheid, werd door Xavery in 1734 duidelijk leesbaar gesigneerd. Naar aanleiding van de onmogelijkheid één ontwerper-architect-supervisor voor deze nieuwbouw aan te wijzen merkt Ozinga op: "Men dient zich daarbij slechts te realiseren, dat welhaast geen enkel bouwwerk of groot decoratief stuk uit deze tijd geheel en al naar het plan van 'de' architect of ontwerper werd uitgevoerd, al strekten anderzijds diens bemoeiingen zich soms uit tot de kleinste onderdelen van de aankleding van huis en tuin. De opdrachtgevers maakten veelal naar goeddunken gebruik van zeer verschillende krachten, waarbij slechts de eigenlijke praktische bouwleiding noodzakelijkerwijs in één hand berustte."⁴³ Ondanks deze waarschuwing tegen versimpeling van de architectonische werkelijkheid komt er toch een ont-

Afb. 13 Vooraanzicht van Herengracht 539 in 1915. Het pand heeft hier nog de negentiende-eeuwse vensters, die na de restauratie begin jaren zestig werden vervangen naar het voorbeeld van de tekening (Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam)

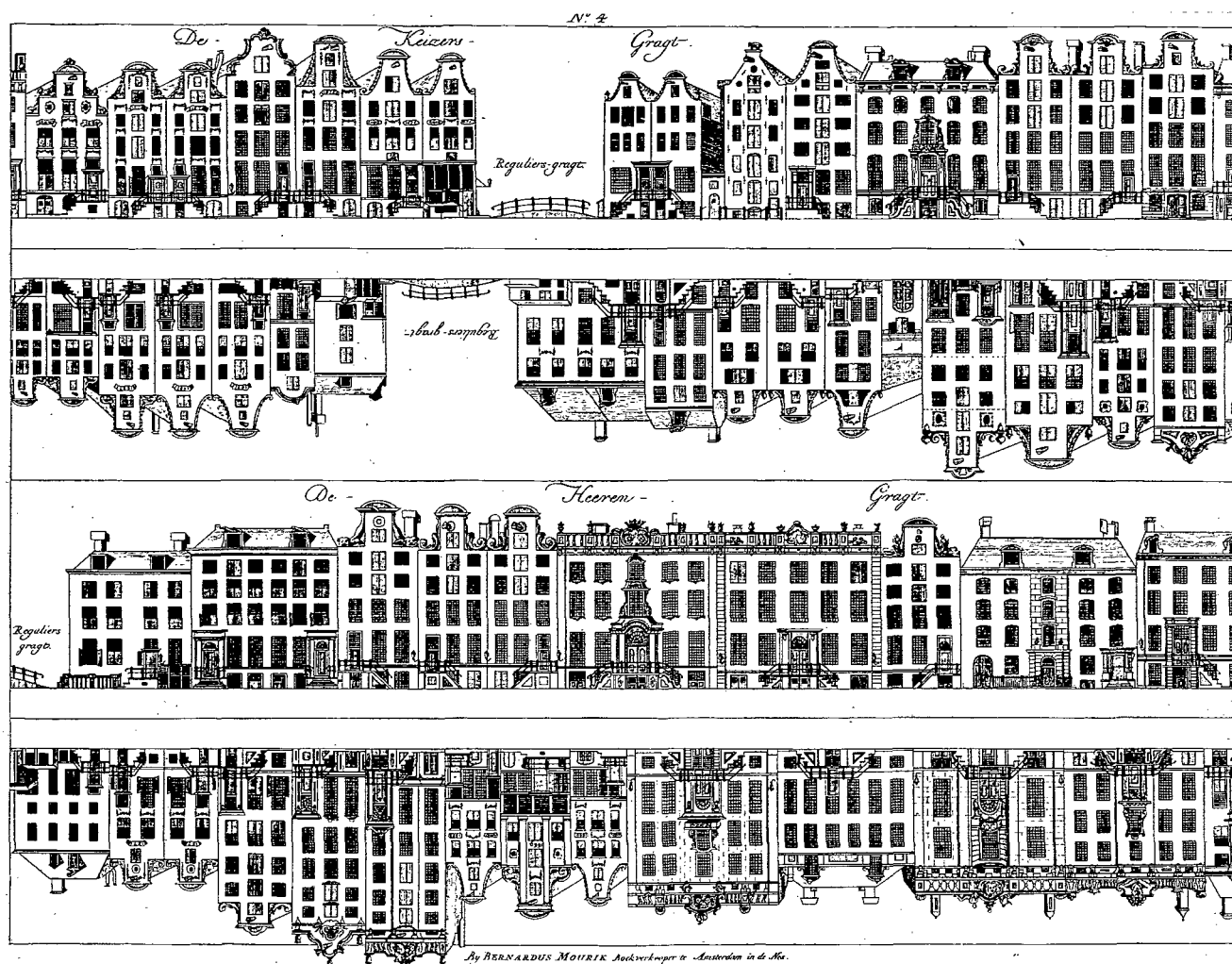
werper naar voren. De *connaisseur* Ozinga blijkt namelijk in staat om de ornamentele veranderingen in Xavery's stijl van jaar tot jaar te volgen.⁴⁴ Dat geeft hem voldoende zelfvertrouwen om bewaard gebleven kwitanties bij de bouwrekeningen aan talrijke onderdelen van het gebouw te koppelen, maar ook om het stucwerk en de betimmeringen en het natuursteenwerk aan de leidende hand van Xavery toe te schrijven, die daarmee als *dessinateur* of vormgever, vergelijkbaar met een moderne architect zou zijn opgetreden. Andere kandidaten voor het ontwerp werden zo tot bijfiguren door Ozinga bestempeld: het hoofd van het stedelijke bouwwezen op magistraatsniveau vanaf 1735, Mr. Johan Emants, de 'onderfabryck en contrarolleur', tevens landmeter Pieter van Royen, of een van de Haagse rooimeesters. Allen waren zij in staat een groot bouwproject te leiden. Hoewel niet mag worden aangenomen dat Emants, die voor het stadsbestuur tevens weesmeester en *essaieur-generaal* van de muntkamer was, zelf met ontwerpen voor de nieuwe vleugel aan kwam zetten, was hij binnen het stadsbestuur wel de aangewezen persoon om te bepalen hoe de nieuwe vleugel zou moeten worden verbonden met de oudbouw, welke functies waar moesten worden ondergebracht en welke vormgeving daarbij het beste zou passen. Een hoofdrol voor deze functionaris valt niet uit te sluiten op grond van de duiding van het 'handschrift' van een van de betrokken kunstenaars, temeer omdat in de rekeningen meermalen wordt aangegeven "dat het werk op order van de fabryck of ook wel eens architect genoemde Mr. Emants en de controleur Van Royen had plaatsgevonden."⁴⁵ Een afzijdige houding van de verantwoordelijke bestuurder ligt niet voor de hand.⁴⁶

Ook de spilfunctie van Dirck Dijckerhoff (1690-1756), rooimeester of "opzichter-generaal van 's Haags metsel- en timmerwerken en aardewerken, plantagiën en straten" en eerder betrokken bij de verbouwing van Huis ten Bosch, werd gebatelliseerd: "Ondanks zijn vakmanschap was Dijckerhoff, in vergelijking met de bekwame Arent van 's Gravesande,

slechts een middelmatig talent, en hij liet zich dikwijls leiden door de toonaangevende bouwmeesters van zijn tijd".⁴⁷ Hij kon onmogelijk het brein zijn geweest achter het ontwerp voor de monumentale gang met de hoge, door een lantaarn verlichte hal die de kern van de nieuwe vleugel uitmaakt.⁴⁸ In werkelijkheid had de meestertimmerman echter alles in huis om zich als deskundige en gesprekspartner in de architectuur te manifesteren, zowel naar zijn notabele opdrachtgevers, als naar de betrokken ambachtslieden. Ten tijde van de bouw van het nieuwe deel van het raadhuis was Dijckerhoff in Den Haag een van de grootste werkbazen, die tegelijkertijd bij meerdere grote bouwprojecten betrokken was.⁴⁹ Met voorstellen voor nieuwe gevels of decoratiemotieven en -schema's zal hij net zo weinig moeite hebben gehad als met het leiden van zijn werkvolk. In zijn nalatenschap zaten enkele honderden tekeningen, verdeeld over 35 nummers, met kerken, torens, gevels, woonhuizen, hospitalen, een kazerne, arsenaal en tuchthuis, diverse salons, schoorsteenpartijen, buffetkasten, tafelhoeden, plafonds, kamers, preekstoelen, lusters en andere ornamenten, tuinpatronen ('plantagiën van thuyne'). De omvangrijke bibliotheek die hij naliet is een graadmeter van zijn ruime belangstelling voor de achtergronden van zijn vak, die hij in zijn Haagse praktijk kon inzetten.⁵⁰ Hij wist stellig meer van architectuur dan de tekenende beeldhouwer Xavery, en kon de Haagse magistraat in woord en geschrift dienen als een van de besten, temeer omdat een 'toonaangevende bouwmeester' in zijn tijd ontbrak.

Deftige Amsterdamse bazen

In de particuliere bouwwereld die het architectenloze tijdperk kenmerkte, was Dijckerhoff niet de enige practicus die zonder tussenkomst van een kunstenaar-ontwerper aan de wensen van opdrachtgevers kon voldoen. Amsterdam was het grootste deel van de achttiende eeuw 'architectenloos'. Figuren als Jean Coulon, Jan van der Streng, Sibout Bollard, Coenraad Hoeneker en Jan Smit stonden aan het hoofd van grote bouw-firma's die ook ontwerpen voor gevels leverden en tot ver buiten Amsterdam met hun bouwvloegen werk aannamen.⁵¹ De keer dat zij in het hart van het Zuiderkwartier worden aangetroffen, betreft dat een uitzonderlijke opdracht: de totstandkoming van een groots en representatief Amsterdams gebouw in regeringscentrum Den Haag.⁵² Het logement van de Amsterdamse regeringsafgevaardigden in Den Haag aan het Plein, werd tussen 1737 en 1742 gebouwd door een Amsterdamse bouwclub met medewerking van de beeldhouwer J.B. Xavery en enkele Italiaanse, in Den Haag werkzame stucwerkers. Een bundel tekeningen van de voorgevel(s), plattegronden en doorsneden, aangevuld met archiefonderzoek, heeft tot toeschrijving van het ontwerp van de gevel aan achtereen-volgens Jean Coulon en Isaac de Moucheron geleid, terwijl de 'middelmatige' plattegronden als werken van de Amsterdamse timmerbazen Cornelis Spruytenberg en Coenraad Hoeneker werden geïnterpreteerd.⁵³ Men achtte Hoeneker niet in staat om op instigatie van burgemeester Jan Six elementen uit verschillende ontwerpen te combineren in een eigen uitge-

Afb. 14 Plaat No. 4 uit 'het Grachtenboek', met de Keizersgracht en de Herengracht. Rechtsomder, het tweede huis is Herengracht 539

werkt voorstel.⁵⁴ Hoemaker heeft ondanks dit geringe vertrouwen van historici, aan talrijke gebouwen belangrijke bijdragen geleverd. Het Luthers Diaconiehuis aan de nieuwe Keizersgracht (1768-1772) in Amsterdam staat zelfs in zijn geheel als werk van deze metselaarsbaas te boek. In 1757 was Hoemaker een van de 'deftige basen' die werd benaderd om de tekeningen van Coenraad van Valkenburg en Sibout Bollard voor de nieuwe Lutherse Kerk in Den Haag na te zien. De ander was Pieter de Swart, de voormalige hofarchitect van prins Willem IV.⁵⁵ In 1757 had de werkbaas duidelijk meer aanzien dan twee eeuwen later.

De rijkste en meest succesvolle achttiende-eeuwse baas in Amsterdam en waarschijnlijk in de hele Republiek, was Jan van der Streng. Jan volgde zijn vader op als timmerman van het burgerweeshuis, was vaste timmerman van het Oudeliedenhuis en het Sint-Pietersgasthuis. Jan woonde in een door zijn vader gebouwd huis aan de Herengracht bij het Koningsplein, nummer 439, kocht in 1720 het buurpand nummer 437 dat hij herbouwde en in 1729 nummer 435, dat hij vernieuw-

de.⁵⁶ In 1731 bouwde hij drie huizen aan de Keizersgracht 606-610 en ook was hij betrokken bij de vernieuwing van de buitenplaats Oostermeer aan de Amstel in opdracht van Willem Bus.⁵⁷ Hij bouwde samen met metselaars een aantal huizen in Amsterdam, waarbij hij vaak de beeldhouwer Ignatius van Logteren betrok. Samen werkten zij regelmatig voor de toplaag van het Amsterdamse patriciaat, zowel op hun buitenplaatsen als aan monumentale verbouwingen van stadshuizen, waaronder Herengracht 476 (1729) van Dirk van Lennep, de schatrijke weduwnaar van Catharina de Neufville. Waarschijnlijk was Van der Streng ook betrokken bij de werkzaamheden op de buitenplaats Meer en Bergh, die Van Lennep gelijktijdig liet vernieuwen en van een nieuwe tuinaanleg liet voorzien, waarbij Daniel Marot en zoon betrokken waren.⁵⁸ Zowel bij de aankoop in 1735 door Cornelis Hasselaer als in de verkoop in 1755 van buitenplaats Groeneveld te Baarn, trad Van der Streng als makelaar op. Op de buitenplaats Beeckesteijn bij Velsen, die tussen 1717 en 1721 aanzienlijk werd verbouwd, was hij als aannemer en makelaar betrokken.⁵⁹ In

1741 waren Van der Streng en Hoemaker verantwoordelijk voor de Nederlands-Hervormde kerk van Westzaan en ontvingen voor timmer- en metselwerk de hoogste betalingen. Jan van Logteren kreeg betaald voor het beeldhouwwerk. Het natuursteenwerk werd geleverd door Hendrik Knoop, stuka-doors waren de broers Jacob en Hendrik Husly.⁶⁰ In de persoonlijke quotisatie van 1742, een extra vermogensbelasting in verband met de Oostenrijkse Successieoorlog, staat Van der Streng genoteerd als timmerman en makelaar, wonend aan de Herengracht tussen De Beulingstraat en het Koningsplein in een huis met een huurwaarde van 800 gulden, met vier dienstboden, een koets, twee paarden en een geschat jaarinkomen van 8000 gulden.⁶¹ Daarnaast bezat de familie meerdere buitens.

Vanaf de jaren zestig was Jan Smit in de contreien van Amsterdam en Haarlem een van de grootste timmerbazen.⁶² Hij verzorgde als opvolger van Van der Streng voor talrijke Amsterdamse liefdadigheidsinstellingen alle werkzaamheden en was buiten Amsterdam onder meer verantwoordelijk voor het Diaconiehuis in Haarlem (1768-1772) dat naar zijn tekeningen en onder zijn supervisie door Haarlemse ambachtslieden en bazen werd uitgevoerd.⁶³ In het oordeel over Smit's prestaties klinkt de behoefte door om de timmerbaas tot kunstenaar en intellectueel op te waarderen, zo wordt hij tot architect, de aandacht van kunsthistorici waardig: "Wat hij ontwerpt is – evenals het werk van velen van zijn confraters – braaf en gedegen maar het haalt niet de hoogste kwaliteit, stoelend op een dieper inzicht en wetenschap."⁶⁴ Dan volgt er een karakterisering van de 'middelmatigheid' van Smit, die het "niet zozeer om zijn scheppend vermogen als bouwer, dan wel vanwege het feit dat hij gezien kan worden als specifiek voorbeeld van een grote timmerbaas uit de 18e eeuw", tot kunsthistorisch onderzoeksmateriaal had gebracht.⁶⁵ Daarom wordt deze beoordeling van de architectenloze productie van grote bazen, zo vaak als enigszins plausibel is een kunstenaar als invloedrijk ontwerper naar voren geschoven. In deze verhalen ontbreekt de invloed van opdrachtgever bijna volledig. Hij nam echter een belangrijker plaats in de Nederlandse architectonische cultuur in, dan hem tot nu toe is gegund.

Ambachtelijke ontwerpers en rijke opdrachtgevers

In de particuliere architectuur gingen grote bedragen om, waarvoor opdrachtgevers hun woonhuizen en buitenplaatsen lieten veranderen. Zij verdiepten zich in de architectuur om hun wensen, eventueel met gebruikmaking van tekeningen, boeken en prenten of modellen met een bouwleider of aannemer door te spreken. In het architectenloze tijdperk lieten de allerrijksten op talrijke plaatsen in de Republiek een opzichting bestedingsgedrag zien dat ook werd aangewend om het eigen woonhuis majestueus te verbouwen.

Een van de meest monumentale voorgevels uit de eerste helft van de achttiende eeuw werd in 1718 in Amsterdam aangebracht voor het pand Herengracht 539 van schepen Gerrit Corver (1690-1756), later een van de invloedrijkste burgemeesters van Amsterdam en vermaagschapt aan burgemeester Jan Six (1668-1750).⁶⁶ Van deze nieuwe voorgevel bleef een

ontwerptekening bewaard die in 1978 werd toegeschreven aan de 'timmerman-architect' Jean Coulon.⁶⁷ Jean, de oudere broer van Anthonie Coulon die via het Friese hof bij Huis ten Bosch met Marot in de clinch zou raken, wordt ook gezien als een van de 'volgelingen' van Marot en klom op van schrijnwerker-timmerman tot onafhankelijk bouwleider en architect.⁶⁸ Coulon's oeuvre, dat bijna geheel uit toeschrijvingen bestaat, leverde 'het beeld, niet van een groot architect, doch van een Amsterdamse timmerbaas op zijn best'.⁶⁹ De attiek van Herengracht 539 werd uitgevoerd met een opengewerkt ornament in de borstwering, dat blijkt te zijn ontleend aan plaat 164 van Sebastien LeClerc's *Traité d'Architecture avec des remarques et des observations très-utile pour les jeunes gens, qui veulent s'appliquer à ce bel art* (Parijs 1714). Het toont aan hoe zeer de nieuwe vormgeving in de architectuur zich onder invloed van ontleningen aan grafische reproducties ontwikkelde, en de noodzaak van een ontwerpende kunstenaar tot een minimum beperkte. Belangrijker is echter dat het boek van LeClerc, zoals de titel al aangeeft, een inleiding voor leken in de (Franse) architectuur was en in dat opzicht een belangrijke rol vervulde om architectuur tot onderwerp van conversatie van de elite te maken.⁷⁰ Potentiële opdrachtgevers konden in LeClerc's interpretatie van *bon goût*, de persoonlijke smaak als belangrijkste raadgever, een excuus vinden om van de strikte classicistische ordenarchitectuur af te wijken en hun paleisachtige woonhuizen met zelfgekozen ornamenten en vormen opsieren. Dat in 1781 de eerste vertaling van dit werk verscheen, toen de gravures al enigszins ouderwets moeten zijn geweest, lijkt erop te wijzen dat de tekst, vertaald door meestertimmerman Pierre Esaïe Duyvené en opgedragen aan Joachim Rendorp, de zoon van Pieter en zelf ook een architectuurliefhebber, weinig aan actualiteit had ingeboet en nog steeds een publiek van potentiële opdrachtgevers en andere geïnteresseerden aansprak.⁷¹ Duyvené, op dat moment slechts eenentwintig jaar oud, had zichzelf met dit boek de grondbeginselen van de architectuur bijgebracht en het als 'Leidsman der Ordens' gebruikt.⁷²

Jean Coulon was in 1739 ook betrokken bij de vernieuwing van Six' woonhuis aan de Herengracht 495, waar een nieuwe natuurstenen gevel, vermoedelijk door steenhouwer François Absil werd geplaatst. Beiden werden namelijk in 1741 ook ingeschakeld voor de vernieuwing van het Alkmaarse huis van Carel de Dieu, familie van burgemeester Jan Six, waarin expliciet werd verwezen naar de afwerking van diens nieuwe grachtengevel.⁷³ Een grotendeels Amsterdamse bouwploug was verantwoordelijk voor het monumentale huis aan de Langestraat 114 dat tussen 1742 en 1745 verrees. De zoektocht naar een architect of 'scheppend bouwmeester' leverde een beschrijving op, die "in het bijzonder geen aanleiding mag zijn om, in dit land van prachtige baksteen, voorname woonhuizen met relatief weinig voorkomende natuurstenen façades (of liever frontbekledingen) bij gebreke aan een architectennaam zonder meer op rekening van een meester-timmerman te stellen".⁷⁴ Het feit dat de bouwheer, sinds 1745 schepen en vroedschap en tussen 1750 en 1786 twintig keer burgemeester van Alkmaar was en daar op het hoogste bestuurlijke niveau

Afb. 15 Alkmaar. Langestraat 11. Huis van Carel de Dieu, gebouwd in 1742-1745 door een grotendeels Amsterdamse bouwploeg (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1898)

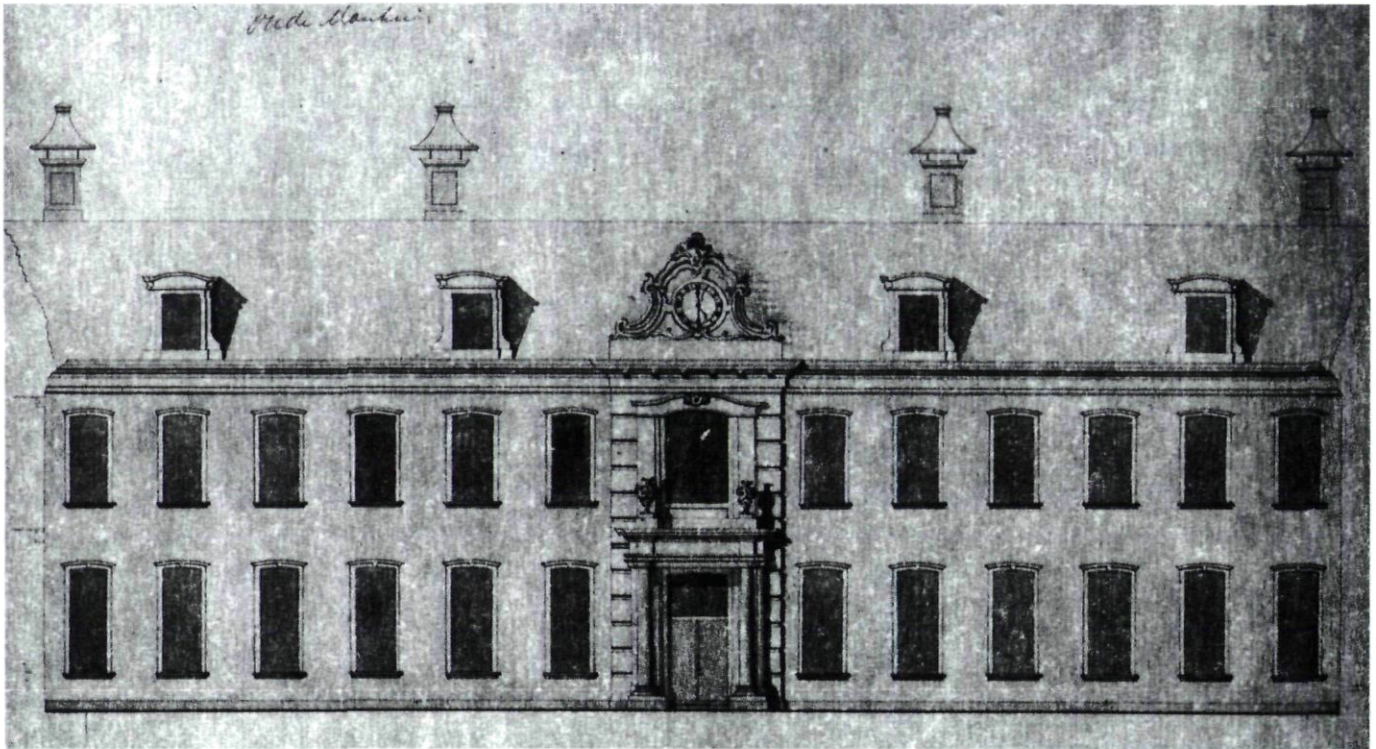
over uitgebreide contacten beschikte, bleef hier buiten beschouwing. In de bouwgeschiedenis komt hij echter opvallend naar voren.⁷⁵ Onder de dagelijkse bouwleiding van de plaatselijke timmerman Daniel Kleeff kwamen verschillende ambachtsslieden van elders bijeen. Coulon, steenhouwer François Absil, beeldhouwer Asmus Frauen en stucwerker Hermanus van Gorkum kwamen allen uit Amsterdam. Zoals in veel achttiende-eeuwse projecten, is het aandeel van al deze figuren in de architectuur ondanks de aanwezigheid van uitgebreid bronnenmateriaal slechts moeilijk enigzins exact toe te schrijven. De geheel natuurstenen gevel werd op voorstel van Coulon, die ook alle bestekken schreef en aanwijzingen op de bouwplaats gaf, eerst in Amsterdam geheel in hout uitgeslagen voordat de natuursteenplaten werden gezaagd. De vermogende bouwheer volgde de bouw vanuit Amsterdam nauwgezet en greep meermalen in. Hij liet Kleeff als supervisor nieuwe bestekken opstellen en ter controle naar Amsterdam verzenden, terwijl toen al bestekken van Coulon aanwezig waren. Diens werk, dat dus in de eerste plaats voorbereidend was, werd door de veeleisende en kritische bouwheer in de praktijk weer gedeeltelijk teniet gedaan. In plaats van een scheppende auteur, lag aan dit woonhuis dus een collectief ten grondslag, waarbij de opdrachtgever in alle stadia van de uitvoering het overzicht en de beslissingsbevoegdheid

behiel. Dat hij daarmee routiniers als Coulon, doorgewinterde uitvoerders als Kleeff en ambachtelijke experts als Absil, Frauen en Van Gorkum zijn wil oplegde, was voor een machtig en invloedrijk man vanzelfsprekend.

De bestuurlijke elite van Amsterdam zette de toon in de achttiende-eeuwse architectuur door hun vermogens te gebruiken voor de vernieuwing of nieuwbouw van hun eigen huizen, waarbij regelmatig dezelfde bouwploegen werden ingeschakeld. Ongetwijfeld werd de planning en vormgeving van het bouwproject een terugkerend onderwerp in de conversatie in de wandelgang, de salon of het kabinet, waar nieuws over een verbouwing, nieuwe boeken en prenten, en meningen over de laatste smaak (stijl) of de beste ontwerpers, betrouwbare uitvoerders, goede bouwploegen en bouwkosten konden worden uitgewisseld. Dat men daarbij volledig afging op de kennis, het oordeel of de tekening van een timmerman-architect of steenhouwer, die door hen hooguit als kundige werkbaas, maar toch zeker niet als alwetend kunstenaar zal zijn beschouwd, kan betwijfeld worden. Mannen als Corver, Six, en Rendorp behoorden tot de machtigste van Amsterdam en waren zich daar terdege van bewust. Een representatief woonhuis, dat die positie door middel van een uitgesproken architectuur in het stadsbeeld kon benadrukken, hoorde tot de basisuitrusting van de vermogende en invloedrijke bestuurder. Bij deze belangrijke en kostbare uiting van conspicuous spending verdiepte menig gefortuneerde huiseigenaar in de Republiek zich zelf in de architectuur.

In Hoorn, de politieke hoofdstad van Hollands Noorderkwartier, bewoonde Nanning van Foreest (1682-1745), bewindhebber van de VOC en de WIC en burgemeester, met zijn familie het duurste huis aan de Grote Oost, toentertijd de duurste straat van de stad.⁷⁶ Met een straatlengte voorsprong was hij de meest vermogende inwoner van de stad en waarschijnlijk een van de rijkste in de hele Republiek.⁷⁷ De verbouwing ging in 1724 van start met een ceremoniële eerste steenlegging door Nannings dochter en zijn neef. De monumentale nieuwe gevel werd een van de nieuwe bezienswaardigheden van de stad en droeg daarmee niet weinig bij aan de status van de opdrachtgever en zijn familie. Bengt Ferrner was onder de indruk van het huis: “heel mooi, aan den voor-gevel met marmer bekleed”.⁷⁸ Op een portret van Nanning door Nicolaas Verkolje vult het nieuwe huis met de monumentale, geheel natuurstenen voorgevel duidelijk herkenbaar de achtergrond.⁷⁹ Het pand draagt nog altijd de naam Foreestenhuis. Mogelijk was de eigenaar voor dit project ook aangevoelen op de hulp van Amsterdamse bouwfirma's. Gevelbekledingen en topgevels werden in het achttiende-eeuwse Noord-Holland meestal door Amsterdamse steenhouwerbedrijven geleverd.⁸⁰

In Rotterdam liet de schatrijke ontvanger-generaal van de Republiek, Cornelis de Jonge van Ellemeet (1646-1721), tevens eigenaar van Duinrell bij Wassenaar en een huis aan de Lange Vijverberg 3 in Den Haag, vanaf 1705 aan de Boompjes een monumentaal nieuw huis bouwen. Ellemeet gold in zijn tijd als een van de rijkste mannen van de Republiek.⁸¹ Het (gevel)ontwerp voor het nieuwe huis is toegeschreven aan

Afb. 16 Tekening, mogelijk van Jan van der Steng, voor de nieuwe binnenplaatsgevel van het Oudemanshuis in Amsterdam, 1754 (Gemeentearchief Amsterdam, foto Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam)

de architect Jacob Roman en de bijdragen van de uitvoerders, beeldhouwers en stucwerkers zouden daar een uitwerking van zijn.⁸² Ongetwijfeld verzekerde de schatrijke de Jonge van Ellemeet zich van de medewerking van een goed georganiseerde, begaafde groep ambachtslieden, die voor hem een huis van ongebruikelijke allure tot stand moesten brengen. Maar de opdrachtgever komt mogelijk een groter aandeel in de modernisering, indeling en versiering toe, dan hem in de literatuur wordt gegund. De architectonische verwantschap met het huis dat Cornelis van Schuylenburch, in Den Haag de buurman van De Jonge van Ellemeet, tien jaar later aan de Lange Vijverberg liet neerzetten, maakt aannemelijk dat beide opdrachtgevers met elkaar over de architectonische kwesties van gedachten wisselden, en aanleiding kan zijn geweest tot verkiezing van bepaalde vormen, constructieve en decoratieve oplossingen en indelingsvoorstellen.⁸³ Het ligt voor de hand dat de beide bouwheren van mening waren dat een architect in hun particuliere bouwprojecten zonder problemen gemist kon worden. Daarover bestond vermoedelijk brede consensus binnen deze groep van rijke liefhebbers, die zich elk op hun eigen manier in de architectuur verdiepten. Zo was de jongste dochter van Cornelis de Jonge van Ellemeet getrouwd met William North, Lord North and Grey, een neef van Roger North. In 1981 werd deze North postuum beroemd nadat zijn handgeschreven vademecum voor bouwheren werd gepubliceerd.⁸⁴ Daarin oppert hij dat “designing and executing is not only a lawfull, but a very great pleasure; and hath somewhat I cannot describe, but is more lofty and aspiring than any other enjoy-

ment upon earth, and savours of creation, the knowne act of an almighty power”.⁸⁵ North ziet de professionele opzichter [surveyor] en ontwerper als een stoorzender. Hij beveelt aan “that a man be his owne surveyor; especially if it is a limited designe, either for the use of a private family, or reforming an old house. If a palace is to be built intirely new, or any publick edifice, as church, townhouse or the like, it is a work proper for a surveyor and hath too much drudgery for a man of quality, tho such will regulate the *gousto* of a surveyor’s invention, which doth often fall short of true greatness; as I shall shew in time. But where a man builds for his owne use, none can contrive well but himself. I exclude not counsell, and of the prime artists is best, but the owner must pronounce; and if he leaves the affair to his surveyor, and is not at the beginning and end of all things himself, he shall be miserably dissappointed in charge as well as convenience.”⁸⁶ North stond in deze opvatting en adviezen aan potentiële bouwheren niet alleen. In kringen van rijke opdrachtgevers, waar de Jonge van Ellemeet bij hoorde, was het bestuderen van architectuur geen zeldzame liefhebberij maar een verfijnde bekwaamheid, vergelijkbaar met reciteren van poëzie of musiceren.

Een groot deel van de architectuur op schrift, de kostbare, met veel gravures geïllustreerde boeken, was niet alleen bij practici maar ook bij opdrachtgevers en andere liefhebbers in trek. Dat bleek hiervoor al bij het gebruik dat van Sebastien leClerc’s *Traité d’Architecture* (1714) werd gemaakt. D’Aviler’s reeds genoemde *Cours d’Architecture* (1691) diende De Jonge van Ellemeet waarschijnlijk als leidraad bij de bouw van het Rotter-

Afb. 17 'Het Oude Mannen en Vrouwenhuis van het Z.Z. West naar het N.N. Oosten te zien. Opgedragen aan den Edelen Achtbaaren Heere Mr. JOACHIM RENDORP, Heer van Marquette &c. Oud Schepen der Stad Amsterdam', 'P.R. van Dyk del.', 'J.V. Schley fecit'. Prent met aanzicht van de galerijfaçade uit: 103 afbeeldingen van de wyd-vermaarde koopstad Amsterdam. Alle naar het leven getekend', beter bekend als de Atlas van Fouquet (1787).

damse huis, waarbij onderdelen van de gravures in het interieur werden overgenomen.⁸⁷ Het boek van D'Aviler was volgens de schrijver niet slechts noodzakelijk voor architecten, tekenaars en bouwvakkers, "mais encore utile à toutes sortes de personnes qui souhaitent avoir un parfaite idée de l'Architecture pour en parler pertinemment, ou pour se communiquer avec ses mêmes Ouvriers."⁸⁸ Van alle traktaten die door de achttiende eeuw heen verschenen en in aanmerking kwamen als architectonisch vademecum, was dat van D'Aviler het meest gangbare, met een handleiding voor het toepassen van de orden naar eigentijdse behoefte, inclusief woonhuizen en interieurs, die in elke editie werd geactualiseerd. Het tweede deel, een *dictionnaire d'architecture* verklaart meer dan 5000 termen rond alle mogelijke aspecten van het bouwen.⁸⁹ In Nederland bood de *Cours d'architecture*, meer dan de zeventiende-eeuwse Scamozzi-bewerkingen of Bosbooms *Cort Onderwijs* aanknopingspunten om de klassieke orden in een moderne, gewijzigde context verantwoord te kunnen gebruiken. Door de taalbarrière haalden ambachtslieden er het hoognodige uit, terwijl opdrachtgevers en anderen die het Franse beheersten ook de tekst konden lezen. De editie van 1738 was uitgangspunt voor de vertaling die burgemeester Pieter Rendorp in het midden van de eeuw maakte.⁹⁰ Dit betekent overigens niet dat dit boek in zijn geheel een aantoonbare invloed heeft uitgeoefend. Het boek verbeeldt het ideaal van de Franse architect als planner en distributie-expert. Het Franse woonhuistype of *hôtel* met zijn schikking van verschillende vertrekken en een systeem van appartementen en zijn

strikte opvattingen over symmetrie en decorum, was geen model dat gefortuneerde opdrachtgevers in hun persoonlijke woonomgeving in Holland nastreefden.⁹¹ Net als North waren de opdrachtgevers van voornamelijk particuliere woonhuizen in de Republiek vooral uit op een combinatie van representatie en gerieflijkheid. De beste garantie daarvoor was om zelf zoveel mogelijk bij de bouw betrokken te blijven en zorg te dragen dat architectonische ideaalvoorstellungen in leefbare vertrekken werden omgezet.

De grootste architect van Holland

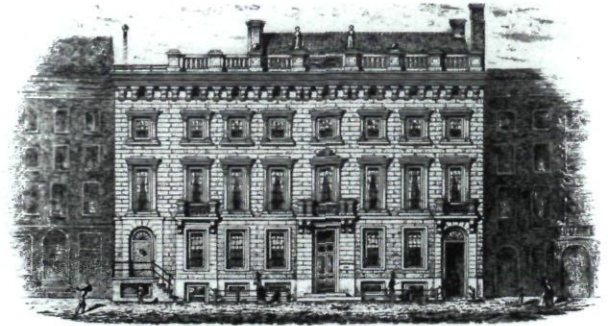
In het rijtje van bemoeizuchtige opdrachtgevers mag Rendorp niet ontbreken. Zoals we hiervoor gezien hebben en ook door Ferrner zonder een spoor van ironie in zijn dagboek werd opgemerkt, was het voor een rijke en machtige, ambitieuze man uit de bestuurlijke elite van een grote Hollandse stad zelfs geen vreemde gedachte om als groot architect te worden beschouwd. Rendorp vond architectuur te boeiend en te belangrijk om die aan werkbazen over te laten. Zowel in zijn buitenplaats Marquette als in zijn vaste woonplaats Amsterdam, had hij volgens de Zweedse natuurwetenschapper een buitengewone architectonische prestatie geleverd.⁹² Vanaf 1746 wendde hij zijn macht als burgemeester aan ter bevordering van de architectuur en was vermoedelijk een van de initiatiefnemers tot reorganisatie van de stadsfabriek. Op zijn buiten Marquette, maar dus ook in de stad, stond hij bekend en

Afb. 18 Voorgevel van het huis aan de Grote Oost 43 te Hoorn, woonhuis van Nanning van Foreest. De natuurstenen gevel van 1724 werd voor drie bestaande huizen geplaatst (RDMZ)

gedroeg zich als architect. Toen in 1754 de vernieuwing van het oudeliedenhuys naar een ontwerp van hun vaste timmerbaas Jan van der Streng ter beoordeling van de burgemeesters voorlag, sprak Rendorp zijn veto uit. Hij kwam daarop zelf met een alternatief dat vervolgens deels onder toezicht van stadsarchitect Meybaum werd uitgevoerd.⁹³ Maar Rendorp bleef betrokken. Hij controleerde de mallen van het steenhouderswerk, keurde de patronen van andere steenhouders en bezocht het werk in uitvoering regelmatig.

Ook op schrift probeerde hij de architectuur te bevorderen, door een vertaling van D'Aviler's standaardwerk te maken. Pas sinds de publicatie erover in 1965 figureert Rendorp's bewerkte vertaling van D'Aviler's *Cours d'Architecture* (1738) onder de titel *Kort Begrip der Bouwkunst vervattende de vijf orders van Vignola met aanmerkingen door de heer C.A. d'Aviler, architect, uit het Frans vertaald*, prominent in de Nederlandse architectuurgeschiedenis.⁹⁴ Het omvat 332 handgeschreven bladzijden en 26 geaquarelleerde illustraties bij de tekst en bestaat uit een korte 'voorreden', gevolgd door een vrijwel woordelijke vertaling van grote delen van D'Aviler's oorspronkelijke tekst.⁹⁵ Het manuscript wordt afgesloten met een vijftigtal pagina's tekst, door de auteur als

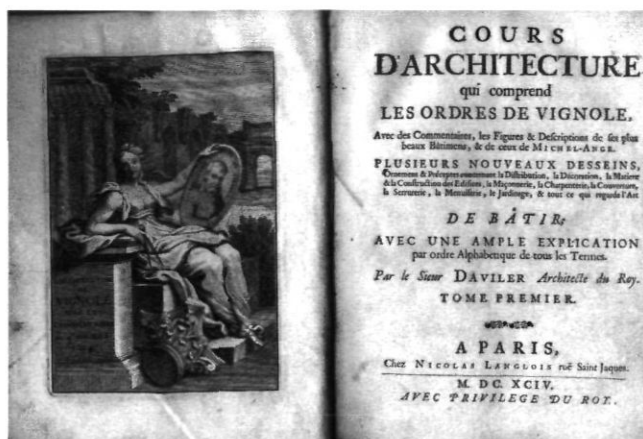

Afb. 19 Aanzicht van het huis Cornelis de Jonge van Ellemeet aan de Boompjes te Rotterdam. Litho van ca. 1860, met de later aangebouwde travee links. (Gemeentearchief Rotterdam)

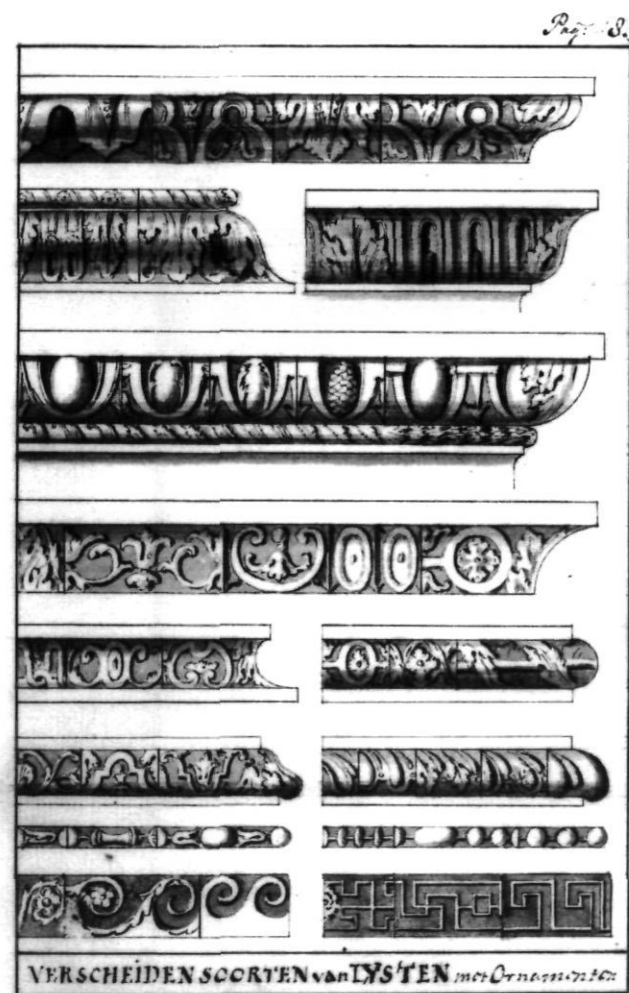
aanhangsel aangeduid, ontleend aan meer recente Franse architectuurboeken.⁹⁶ In de 'voorreden' geeft de auteur zijn beweegredenen voor de samenstelling van het handschrift weer:

"De nootzakelijkheid, waarin ik eenige jaaren geleden was gebragt, om een merkelijke Vertimmering te moeten onderneemen, heeft gelegenheit gegeven, om mij toe te leggen op de Kennisse in de Bouwkonst, en daar door mijne oogen geopend wordende, ondervond ik wel haast de ontwetendheit der hedendaagsche werkbasen, die allen de eene meer, de andere minder zig bemoeijen met ordonneeren, waarover ik versteld stond, niet konnende begrijpen, dat luijden die daar daaglijks mede bezig zijn en haar brood om zo te spreken in die Konst moeten winnen, daar zig niet verder in oeffenen; het scheind met hen te gaan als met de jonge schilders, die nauwelijks gebruik weten te maaken van het penseel en van het mengen der verwen, zig verbeelden dat zij meesters zijn en zelfs kwalijk neemen als zij door ervaren mannen, die lang de konst geoeffend hebben berispt worden, dusdanig is het met deze bazen die door het gaan eene winter in 't avondschool, bij den eenen of ander meester van haars gelijken, die haar nauwelijks doet nateekenen de Vijf Orders van Sijmen Bosboom, nauwelijks de behandeling van de passer en 't linaal hebben verkregen of zij geven zig uit voor Architecten, en zijn dan zoo opgeblasen op haare wetenschap, dat zij geen tegenspreken kunnen verdragen, daar de luiden die geene gelegenheit, lust nog tijd hebben gehad om zig daar op toe te leggen, en mede in de nootzakelijk vallen, gelyk ik ben geweest, bedrogen worden, die ik in mijn hart beklag, voornamentlijk de zulken die gaarne een fraaije somme gelds willen spendeeren om wat goeds te hebben; nogtans moet ik van de baazen die ik heb gebruikt getuigen, dat zij goede werklieden waren, en bekwaam waar voor zij ieder sloop kwamen, dog verder moesten zij zig niet uitgeven, of men zag haare onkunde boven drijven."⁹⁷

Rendorps constatering is veelzeggend. Als gefortuneerde opdrachtgever had hij tevergeefs geprobeerd een bekwaame ontwerper voor een omvangrijke verbouwing te vinden. Hoewel hij daarmee hoogstwaarschijnlijk doelt op zijn buitenplaats Marquette, is niet uitgesloten dat met enige literaire

Afb. 20 Charles Augustin D'Aviler's *Cours d'architecture*, frontispice en titelpagina van de tweede editie, 1694. De eerste verscheen in 1691

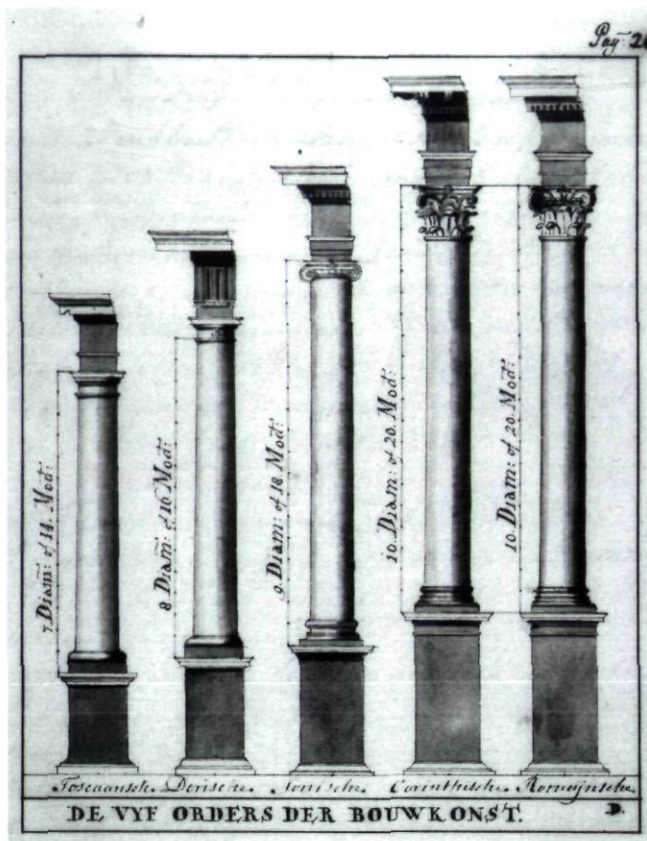

Afb. 21 'Verscheiden soorten van lysten met ornamenten'. Aquarel uit het manuscript van Pieter Rendorp, Kort begrip der Bouwkunst vervattende de vijf orders van Vignola met aanmerkingen door de heer C.A. d'Aviler, architect, uit het Frans vertaald (Gemeentearchief Amsterdam)

vrijheid wordt gerefereerd aan de geschiedenis rond het oude-liedenhuis in Amsterdam; het manuscript is niet gedateerd. Voor de 'merkelijke Vertimmering' had de bedrogen bouwheer slechts onkundige ijdeltuiten ontmoet die zich voor architecten uitgaven maar daarvoor ten enenmale de kennis en capaciteiten misten. Hij had zich vervolgens genoodzaakt gezien ontwerp en bouw onder eigen directie uit te voeren en de uitvoerende ambachtslieden of werkbazen zelf te contracteren en aan te sturen. Enige retorische overdrijving was natuurlijk wel gewenst in het voorwoord van wat een nieuw Nederlandstalig architectuurhandboek had moeten worden, als het zou zijn gepubliceerd. Dat de opdrachtgever zich genoodzaakt had gezien vanwege het lage kennisniveau van de practici zelf te gaan ontwerpen, is enigszins overtrokken. Op de parate vakkennis en expertise van ambachtslieden was waarschijnlijk weinig aan te merken. Een wat bredere scholing in de architectuur, smaak en de regels van het classicisme, zoals de boeken van LeClerc en D'Aviler aanboden, was grotendeels aan liefhebbers voorbehouden. Dat Rendorp de rol van architect met gemak kon vervullen, net als een onbekend aantal andere liefhebbers en opdrachtgevers, was voor Ferrner volstrekt niet vreemd. Het gezag, de status en het aanzien van de opdrachtgever, het pragmatische karakter van de achttiende-eeuwse bouwwereld (organisatie, planning, economie) en de participatie van de meest uiteenlopende ambachtslieden in het productieproces, verhinderden normaal gesproken dat de bouwleider zich als een kunstenaar, schepper of genie gedroeg. Dat zou in Nederland en vele andere landen pas in de tweede helft van de negentiende eeuw structureel veranderen, toen de liefhebber of amateur die in de achttiende eeuw zo belangrijk was geweest, een 'onbevoegde' werd.

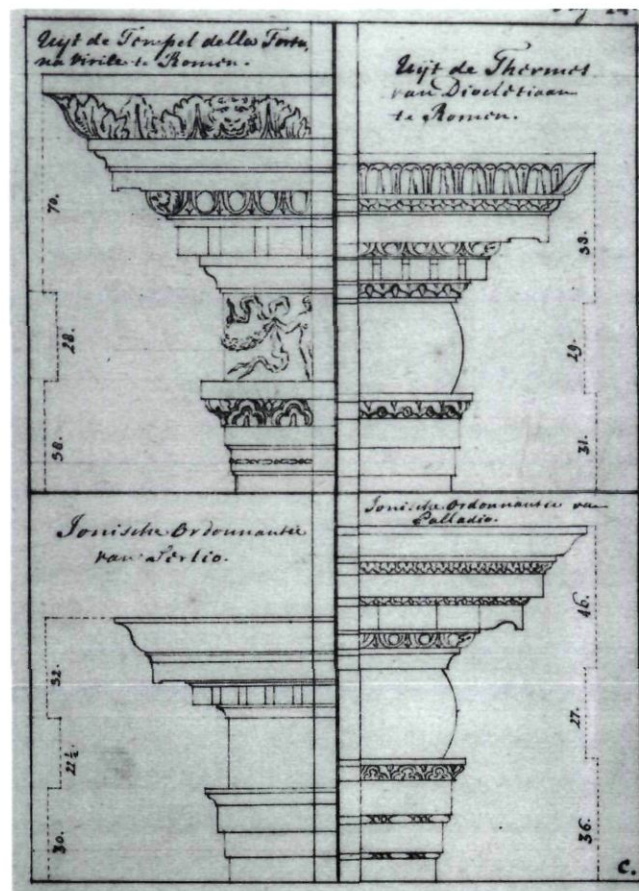
Architecten en onbevoegden

De complexiteit van de achttiende-eeuwse bouwwereld maakt het traceren van de auteur van een gebouw vaak tot een heilloze onderneming. Zelden is aan de hand van onderzoek van de bouwdocumentatie van een object volledige helderheid te krijgen omtrent de verhouding opdrachtgever-architect-aannemer(s) en de betrokken artistieke en technische medewerkers of leveranciers. De invloedrijke stem van de bouwheer is in het overgrote deel van de literatuur over de vroegmoderne architectuur in Nederland genegeerd. De beter gedocumenteerde gevallen waarin de grote betrokkenheid of directe inmenging van opdrachtgevers met een bouwproject spreekt, zijn als uitzonderingsgevallen geïnterpreteerd, maar het is de vraag of dit overeenkomt met de situatie vóór de negentiende eeuw, toen het beroep van architect naar de status en betekenis werd getild die het tegenwoordig nog altijd bezit. In de negentiende eeuw steeg de architectuur in Nederland als bouwkunst zo hoog in de waardering, dat emancipatie uit het ambachtelijke als een algemeen streven op de zestiende eeuw kon worden teruggeprojecteerd. De ontwikkeling van een beroepsideologie voor de architect als (geleerde) kunstenaar voltrok zich met steun van vooraanstaande liefhebbers aanvankelijk vooral in de Maatschappij tot Bevordering der Bouw-

Afb. 22 'De vyf orders der bouwkunst'. Aquarel uit het manuscript van Pieter Rendorp, Kort begrip der Bouwkunst vervattende de vijf orders van Vignola met aanmerkingen door de heer C.A. d'Aviler, architect, uit het Frans vertaald (Gemeentearchief Amsterdam)

kunst, die in 1842 werd opgericht.⁹⁸ "Waarin ligt de reden van de weinige vorderingen der bouwkunst in ons vaderland, in vergelijking tot van die bij andere volken, en welke zijn de middelen om haar bij ons hooger op te voeren?" was de titel van een prijsvraag, in 1827 uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. De winnaar, de amateur Daniël David Büchler won uiteindelijk in 1843 de hoofdprijs met zijn oplossing waarin 'Verheffing van het beroep en den stand des Bouwkunstenaars' centraal stond.⁹⁹ Op dat moment was er onder een invloedrijke groep van liefhebbers en zichzelf *bouwkunstenaar* noemende architecten, georganiseerd in een nieuwe vereniging, voldoende consensus bereikt om de tekortkomingen van de Nederlandse architectuur als voldongen feit tot uitgangspunt van een prijsvraag te kiezen. Vergelijking met de situatie in het buitenland maakte het toen mogelijk om het ambachtelijke karakter van de Nederlandse bouwnijverheid en het gebrek aan academische en kunstzinnige vorming van de architect als achterlijk af te doen. Om aan de ongewenste situatie een eind te maken moest de opleiding van de architect hoofdzakelijk gericht worden op de architectuurgeschiedenis en de schoonheidsleer. Onder aanvoering van Büchler had de Maatschappij dan ook weinig fiducia in de 1842 ingestelde Koninklijke Akademie

Afb. 23 Vier hoofdstellen: 'Uyt de Tempel della Fortuna Virile te Romem'; 'Uyt de Thermes van Diocletiaan te Romem'; 'Ionische Ordonnantie van Serlio'; 'Ionische Ordonnantie van Palladio'. Tekening uit het manuscript van Pieter Rendorp, Kort begrip der Bouwkunst vervattende de vijf orders van Vignola met aanmerkingen door de heer C.A. d'Aviler, architect, uit het Frans vertaald (Gemeentearchief Amsterdam)

voor Civiele Ingenieurs, waar het onderwijs voornamelijk technisch en bouwkundig was georganiseerd, en dus hooguit voor handwerkslieden van nut kon zijn.¹⁰⁰

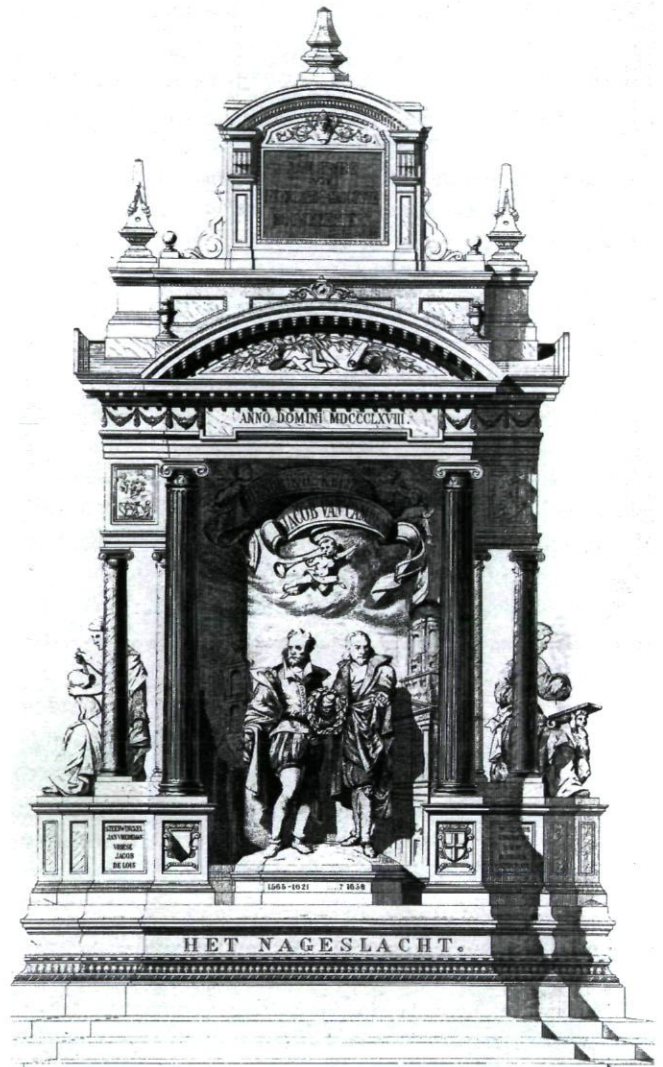
Die negentiende-eeuwse behoefte aan professionalisering maakte niet veel later ook van de liefhebber, de geïnteresseerde, al dan niet als opdrachtgever optredende burger een onkundige. In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide het onderscheid tussen de bouwkundige vakman en de historisch onderlegde leek, die publiekelijk elkaars bevoegdheid in architectonische kwesties in twijfel trokken, zoals in de polemiek tussen de architect J.H. Leliman, medeoprichter van de vereniging *Architectura et Amicitia* en voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, en J.A. Alberdingk Thijm.¹⁰¹ De heftige discussie tussen beide opiniemakers was meer dan een strijd om behoud of vernieuwing, om het koesteren van monumenten van de Vaderlandse geschiedenis of propaganda van de nieuwe vormgeving van het eclecticisme, waarvan Leliman als gangmaker en belangrijkste representant geldt.¹⁰² Aan de felle reacties van architecten

als Leliman, maar ook Abraham Nicolaas Godefroy, ligt de opvatting ten grondslag dat de liefhebber of leek geen recht van spreken heeft in architectonische kwesties.¹⁰³ Die ontzegging van de bevoegdheid van de liefhebber werd uiteindelijk tot middel om de (artistieke) onafhankelijkheid van de bouwkunstenaar te legitimeren.

In de jaren 50 en 60 van de negentiende eeuw werd de architect meer dan ooit tevoren met harde openbare kritiek op zijn werk geconfronteerd. Spraakmakend waren de oordelen over de Amsterdamse beurs van Zocher (1840-1845) en de gebouwen van de Hoge Raad en het ministerie van Koloniën in Den Haag (1859).¹⁰⁴ De commotie ontstond vooral door toedoen van de reactie van "een publiek dat zonder de vereiste kunst-kennis zijn subjectieve smaak liet gelden", zoals Van der Woud het samenvatte.¹⁰⁵ Rond die tijd moet het begrip 'amateur', althans voor wat de architectuur betreft, zijn positieve betekenis hebben verloren. In de decennia die volgden zou de architect steeds vaker de kritiek van niet-vakbroeders laken en zich afzetten tegen onbevoegden en onvoldoende ingevoerde ambachtslieden, die de bouwkunst van Nederland op grote achterstand van de omringende landen hadden gezet.¹⁰⁶ Het bouwkundige weekblad *De Opmerker* bijvoorbeeld, zag in 1875 in Nederland niet meer dan 'wangedrochten', het resultaat van de schraperigheid van opdrachtgevers die een timmerbaas om een tekening vroegen om het salaris van een architect uit te sparen.¹⁰⁷

In diezelfde periode construeerde de nieuwe professionele architect ook zijn eigen geschiedenis. Door veelgedrukte publicaties als de *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur* (Arnhem 1869) en het vierdelige *Architectonische vormleer* (Amsterdam 1880-1884), beide van de eerste hoogleraar bouwkunde in Nederland aan de Polytechnische School te Delft, Eugen Heinrich Gugel, werd de geschiedenis een grabbelton voor tekenende en ontwerpende bouwkunstenaars.¹⁰⁸ Ook de jonge geschiedschrijving van de Nederlandse architectuur was aanvankelijk grotendeels in handen van architecten. Hans Vredeman de Vries (1527-1606) dankt zijn positie als grondlegger van de renaissance ten noorden van de Alpen voornamelijk aan de studies die architecten als de Brusselse Auguste Schoy, de Duitser Georg Galland, en de Nederlandse architecten C.H. Peters en A.W. Weissman aan de zestiende-eeuwse architectuur wijdde.¹⁰⁹ Andere kunstenaars, zoals de stadssteenhouwer en beeldhouwer Hendrick de Keyser en de schilder Jacob van Campen, werden door schrijvende architecten uit het verleden opgegraven om in zelfbewuste architectenclubs tot voorbeelden te worden uitgeroepen en werden letterlijk op voetstukken geplaatst.¹¹⁰ Dat ze daar nog steeds staan, bewijst hoezeer de Nederlandse architectuurgeschiedschrijving geworteld is in het denken van de negentiende-eeuwse bouwkunstenaar.

Sinds de negentiende-eeuwse emancipatie van de architect in Nederland is diens plaats in de geschiedenis uitvergroet tot die van een intellectueel en geleerde ontwerper, die zich door middel van beheersing van het tekenen en ontwerpen als een kunstenaar manifesteert. De opwaardering van specifieke kennis, gecombineerd met een aangeleerde artistieke vaardig-

Afb. 24 R. Bisschop, 'ontwerp van een monument voor Hendrick de Keyser en Jacob van Campen', 'Aan twee van Neerlands' Grootste Bouwmeesters'. In de postamenten op dit voetstuk, zijn de namen van andere bouwmeesters gebeiteld: links: Steenwinckel, Jan Vredeman Vriese, Jacob de Lois; rechts: Philips Vingboons, Simon Bosboom en Pieter Post. Uit: *Verzameling van bouwkundige ontwerpen, bekroond en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst* (1869).

heid werden tot de kern van het kunstenaarschap van de architect. Beide lijken cruciale bestanddelen te zijn geweest in de bevordering van de professionele architect tot onbetwiste autoriteit in architectonische kwesties.¹¹¹ Mede daardoor vond de opvatting algemeen ingang dat er zonder de aanwezigheid van een bouwkunstenaar of geleerde, in de theorie onderlegde architect geen sprake van architectuur kan zijn, en dat een gebrekkige tekensvaardigheid gelijk staat aan architectonisch onbenul. De kunsthistorische inbedding van de architectuurgeschiedenis heeft vervolgens bijgedragen aan toeschrijving van bouwwerken of (ontwerp)tekeningen uit de vroegmoderne tijd aan bouwkunstenaars als algemeen geaccepteerd orde-

ningsinstrument, met als consequentie dat vele architecten op grond van hun tekensvaardigheid en theoretische kennis hoger zijn gewaardeerd dan hun praktiserende collegae. Daarbij wordt echter over het hoofd gezien dat, terwijl de bouwwereld werd gedomineerd door aannemers en ambachtslieden, architectuur een liefhebberij was van opdrachtgevers en de elite. Beide groepen hadden ieder hun eigen belangstelling, stelden uiteenlopende eisen aan kennis en vaardigheden. Zij hadden hun eigen systemen van kennisoverdracht, deels hun eigen literatuur en stelden andere eisen aan tekenen en ontwerpen.

Meer aandacht voor de vaak ongelimiteerde inbreng of bemoeizucht van de bouwheer of patroon enerzijds en de uitvoerende ambachtslieden anderzijds kan een veelzijdig en dynamischer beeld van architectuur in de lange achttiende eeuw opleveren. Het grootste deel van die tijd bloeide er een bedrijfstak die was toegespitst op de wensen van de opdrachtgever die, ongehinderd door een buitenstaander met dwangmatige ontwerpvoorwaarden en ondersteund door pragmatische werklieden, zijn bouw wensen kenbaar kon maken. Vóór de negentiende eeuw maakten amateurs en ambachtslieden, in plaats van bouwkunstenaars de dienst uit in de Nederlandse architectuur.

Noten

- 1 G.W. Kernkamp, 'Bengt Ferner's Dagboek van zijn Reis door Nederland in 1759', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 31 (1910), 314-509. Ferner was onder meer astroonoom aan de universiteit van Uppsala en hoogleraar mathematica aan de Marineacademie van Karlskrona.
- 2 S.G. Lindberg (ed.), *Bengt Ferner: Resa i Europa, en astronom, industriespion och teaterhabitué genom Danmark, Tyskland, Holland, England och Italien 1758-1762*, Uppsala 1956. Ferner's aantekeningen van het bezoek aan Engeland waar zij vanuit de Republiek naar toe reisden en ruim een jaar bleven, zorgde voor gedetailleerde informatie over de koper-, brons- en glasindustrie van Bath en het Engelse Zuidwesten.
- 3 Kernkamp 1910 (zie noot 1), 319-325.
- 4 Voor een overzicht van de regelmatig door Franse reizigers bezochte gebouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw, zie M. van Strien-Chardonneau, *Le Voyage de Hollande: récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748-1795*, Oxford 1994, 43-85.
- 5 Voor de belangrijkste trekleisters in Amsterdam in de achttiende eeuw, zie Van Strien-Chardonneau 1994, 43, voor het stadhuis en de beurs in de reisverslagen van buitenlandse bezoekers als belangrijke onderwerpen.
- 6 Kernkamp 1910 (zie noot 1), 496-497.
- 7 Idem, 364.
- 8 Idem, 460, 496.
- 9 Idem, 495; Lindberg 1956 (zie noot 2), 128.
- 10 Kernkamp 1910, 487; Lindberg 1956, 125.
- 11 Kernkamp 1910, 403; Lindberg 1956, 91.
- 12 Kernkamp 1910, 413; Lindberg 1956, 94.
- 13 Bezoek 14 maart 1759. Kernkamp 1910, 365. 'Het oude Vrouwen en mannen Gasthuis är för 4 år sedan uppbyggt eter Borgmästar Rendorps ritning. Thet är svårt att förena Holländarens entfaldiga och sparsamma lefnad i allmänhet med den magnificence, som i detta fattighus regerar. Huset synes föga åt någon af grafterna eller gatorna, men då man stiger in på dess borggård kan man ej annat inbilla sig än att detta palais är bygd endast att hafva ett nog värdigt hus för Prinsen Ståthållaren då han hälsar på Amsterdam. Detta, säger jag, skulle man kunna täncka om man ej vist huru liten benägenhet denne staden hafver för det Oraniska huset.' Lindberg 1956, 78.
- 14 Kernkamp 1910, 451. 'På långst håll såge vi från Assendelft Amsterdamske Borgmästaren Rendorps Lustplats hvilken hade ehuru på långt håll ett smakligt utseende och är troligt att den varet väl inrättad efter Rendorp är den störste architect de nu hafva i Holland.' Lindberg 1956, 108.
- 15 De belangrijkste literatuur over Pieter Rendorp en de bouwkunst: Swigchem, C.A. van, *Abraham van der Hart 1747-1820. Architect. Stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965; Th.H. von der Dunk, 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester', *Bulletin KNOB* 94 (1995), 91-114.
- 16 R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Amsterdam/Zwolle 1995, 76-88.
- 17 M.D. Ozinga, *Daniel Marot. De schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938; K. Ottenheim e.a. (red.), *Daniel Marot. Vormgever van een deftig bestaan. Architectuur en interieurs van Haagse stadspaleizen*, Amsterdam/Zutphen 1998; M.D. Ozinga, 'De Nederlandse bouwkunst van de tijd van Prins Willem III tot het einde der Republiek', in: H.E. van Gelder e.a. (red.), *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, VIII, Antwerpen/Zeist 1964 (vierde gewijzigde druk), 1454-1471: 1458-1460.
- 18 P. Jessen, *Das Ornamentwerk des Daniel Marot. In 264 Lichtdrucken nachgebildet*, Berlin 1892.
- 19 X. van Eck en R. van Zoest, *Huis Schuylenburch, 's-Gravenhage* 1988; J. Pijzel-Domisse '1700-1750', in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, 181-259.
- 20 P. Spies, 'Cieraet deser stede. De grachtengordel bewonderd, bedreigd en beschermd' in: P. Spies e.a., *Het Grachtenboek. Vier eeuwen Amsterdamse grachten in beeld gebracht; gevels, interieurs en het leven aan de gracht*, Den Haag 1991, 15-27.
- 21 P. Jackson (introduction), *John Tallis's London street views, 1838-1840: together with the revised and enlarged views of 1847*, London 2002 (1969). Andere voorbeelden betreffen Berlijn, 1820 en 1849, London, 1849 en Dublin 1850. De eerder gemaakte vergelijking met *Brittania Illustrata* van J. Kip en L. Kniff biedt te weinig verwantschap om als voorbeeld voor de samenstellers van het 'grachtenboek' enig nut te hebben gehad. Spies 1991 (zie noot 20), 12 (n. 2). De eerstvolgende 'navolging' die Mieras herkende, was John Tallis's *London street views* (1838-1840), maar pas in de ontwikkeling van de moderne, twintigste-eeuwse stedenbouw werden 'strip-drawings' als deze een hulpmiddel voor de stedenbouwkundig-architectonische analyse van historische steden. J.P. Mieras, 'Het grachtenboek', *Jaarboek Amstelodamum* 50 (1958), 189-195.
- 22 *Verzameling van alle de huizen en prachtige gebouwen langs de Keizers en Heere-grachten der stad Amsteldam, beginnende van*

- den Binnen Amstel en eindigende aan de Brouwers-gracht, bestaande in ruim 1400 prachtige en trotsche Gebouwen origineel van Huis tot Huis geteekend en op Kunstige koopere Plaaten afgebeeld, Amsterdam z.j.
- 23 Mieras 1958 (zie noot 21) analyseerde de gravures van het grachtenboek en relativeerde daarmee de betrouwbaarheid van de afgebeelde gevelgeledingen. Vervolgens leidde die analyse tot de conclusie dat het werk niet langer aan de Caspar Philips Jacobsz. 'geen groot meester, doch een bekwaam graveur', kon worden toegeschreven, maar aan 'minder bekwaam vaklieden'. Bij vooronderzoek voor zijn publicatie over Abraham van der Hart ontdekte C.A. van Swigchem in het archief van de KNAW de oorspronkelijke tekeningen die de basis vormden voor het grachtenboek en nauwkeuriger waren dan de uiteindelijk gemaakte gravures. I.H. van Eeghen, 'De geheimen achter de tekeningen van het grachtenboek', *Maandblad Amstelodamum* 50 (1963), 25-30 en Idem, 'De data van de uitgaaf der 24 vellen van het grachtenboek', *Maandblad Amstelodamum* 59 (1972), 186-187.
- 24 Pijzel-Domisse 2001 (zie noot 19), 182-183.
- 25 Van Eck/Van Zoest 1988 (zie noot 19).
- 26 Idem, 19, 43, 52-54.
- 27 Ozinga 1938 (zie noot 17), 161-164; Van Zoest/Van Eck 1988 (zie noot 19), 22-23; J. Dröge, 'De bouwgeschiedenis van het Logement van Amsterdam', in: H. Ambachtsheer, *Van Logement naar Parlement 1617-2004. Een nieuw gebruik van het Logement van Amsterdam en het Algemeen Rijksarchief*, Den Haag 2004, 35-73: 71 (n. 12). Eerder verschenen als 'Het ontwerp, de bouw en de inrichting van het Logement van de heren van Amsterdam te 's-Gravenhage', *Jaarboek Monumentenzorg* (1993), 59-84.
- 28 K.A. Ottenheim en F. Schmidt, '«Un dessein qui plaît à la vue». De controversie tussen Anthonie Coulon en Daniel Marot bij de verbouwing van het Huis ten Bosch', *Bulletin KNOB* 93 (1994), 62-75.
- 29 R. Meischke, 'Enkele Amsterdamse ontwerpen van ca. 1720; mogelijk van Jean Coulon', *Bulletin KNOB* 77 (1978), 153-169; Idem, 'Nogmaals: Jean Coulon en zijn familie', *Bulletin KNOB* 77 (1978), 230-231.
- 30 Ibidem.
- 31 Zie bijvoorbeeld J.C. Bierens de Haan, 'David van Stolk (1692-1770), architect, deel I: Rotterdamse jaren (ca. 1720-1750)', *Leids kunsthistorisch jaarboek III* (1984). *Bouwen in Nederland. Vijftiengintig opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan Prof.ir. Terwen*, Delft 1985, 23-54; Idem, 'David van Stolk (1692-1770), architect, deel II: in dienst bij Prins Willem IV en Willem V', *Leids kunsthistorisch jaarboek IV* (1985). *Achttiende-eeuwse kunst in de Nederlanden*, Delft 1987, 481-497.
- 32 In het artikel van Eva Röell, 178 e.v., wordt ingegaan op de problemen die zich kunnen voordoen bij de interpretatie van historische architectuurtekeningen.
- 33 H.M. van den Berg, 'Het werk van J.P. van Bourscheit de jonge', in: *Opus Musivum, aangeboden aan Prof.dr. M.D. Ozinga, ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag*, Assen 1964, 315-345; M.D. Ozinga, 'Jan Baptist Xavery als decoratief-architectonische ontwerper', in: *Miscellanea J.Q. van Regteren Altena*, Amsterdam 1969, 166-173; L.J. van der Klooster, 'Jan Baptist Xavery (1997-1742). Documentatie over enkele van zijn werken', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 21 (1970), 99-138; F. Baudouin, *Jan Peter van Bourscheit de jonge, architect*, 1699-1768 [Lira Elegans. Liers Genootschap voor Geschiedenis, jaarboek 4, 1994] Lier 1995; I.M. Breedveldt Boer, *Tekenen en Vasseren. Het bedrijf van Jan Peter van Bourscheit (1699-1768) en de architectuur in het tweede kwart van de achttiende eeuw*, dissertatie Universiteit Utrecht 2003.
- 34 Van den Berg 1964 (zie noot 33), 340; Ozinga 1938 (zie noot 17), 671. Zie tevens H.M. van den Berg, 'Interieurdecoratie in het tweede kwart van de achttiende eeuw', in: *Delftse studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst*, Assen 1967, 255-267.
- 35 Baudouin 1994, 14; Breedveldt Boer 2003, 50-52; 55-56.
- 36 Breedveldt Boer 2003, 39.
- 37 Van den Berg 1964 (zie noot 33), 316-317.
- 38 R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Amsterdam/Zwolle 1997, 122.
- 39 Baudouin 1994 (zie noot 33), 318-323; Meischke 1997, 123; Breedveldt Boer 2003, 211-218.
- 40 Brief van Van Bourscheit aan zijn vriend De Munck, stadsarchitect van Middelburg, 28 november 1748. Baudouin 1995 (zie noot 33), 313; Breedveldt Boer 2003 (zie noot 33), 122-123. Een vergelijkbare houding is verwoord in een brief uit 1748 aan de Rotterdamse beeldhouwer Jacob Jaspers in verband met de levering van tuinbeelden voor de heer Molewaeter. Breedveldt Boer 2003, 38, 75.
- 41 Ozinga 1969 (zie noot 33), 167.
- 42 Het pand dat in 1730 werd verworven door Petronella de Neufville van Lennep en vervolgens kapitaal verbouwd is, is met diverse namen in verband gebracht. Als architect werd aanvankelijk Daniel Marot naar voren geschoven, maar detaillering van de sculpturale versieringen aan de gevel deed daaraan twijfelen. Ozinga 1938 (zie noot 17), 134). Vervolgens werd de gevel toegeschreven aan de beeldhouwer Jan van Logteren (1709-1745), zoon van Ignatius (Th. H. Lunsingh Scheurleer, 'Het huis Herengracht 475 en zijn bewoners', *Jaarboek Amstelodamum* 59 (1967) 78-105: 92 en M.D. Ozinga, 'Flandria Nutrix. Een Alkmaarse patricische woning gezien tegen de decoratieve aspecten van de Hollandse bouwkunst uit de eerste helft der achttiende eeuw', in: *Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden*, Gent 1968, II, 666-695: 688-689). Dat werd echter ook direct weer tegengesproken (Idem, 689).
- 43 Ozinga 1969 (zie noot 33), 168. Zie tevens Ozinga 1938 (zie noot 17), 196-199.
- 44 Ozinga 1969 (zie noot 33), 170.
- 45 Ibidem.
- 46 In de bijdrage van Geert Medema aan dit nummer wordt dieper ingegaan op de organisatie van het bouwen in de achttiende-eeuwse Hollandse stad.
- 47 J.C. Herpel, *Het oude raadhuis van 's Gravenhage*, 's Gravenhage 1975, I, 388. Ozinga 1969 (zie noot 33), 170; zie tevens Herpel 1975, I, 421-428.
- 48 Beeldhouwwerk van J.B. Xavery, in bovendeurstukken, introduceert asymmetrisch schelpmotief. K. Heyting, 'Decoratief beeldhouwwerk in Den Haag tijdens de rococo', in: R. Baarsen et al., *Rococo in Nederland*, Amsterdam/Zwolle 2001, 25-34. G.M.W. Jager en C.W.

- Fock, *Italiaans Stucwerk in Den Haag en Leiden, 1700-1800*, Delft 1984, 49-52: alle stuc uitgevoerd door Carlo Bernardo Laghi (ca. 1707-1791) met Carlo Castoldi.
- 49 Meischke 1997 (zie noot 38), 114-115.
- 50 F. Schmidt, *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw*, Zwolle 1999, 204-207. Gemeentearchief Den Haag, notarieel archief 2328, no. 143: Staat en inventaris van alle sodanige goederen en effecten, mitsgaders actien, crediten en gerechtigheeden, als op den 20de mey deezes jaar 1758 metter dood ontruymt en nagelaten zijn door wijle de heer Dirk Dijckerhoff, in leven inspecteur generaal van stads gebouwen, en meester timmerman alhier'. Daarin: 'Boeken', fol. 73v-92v, 'prenten rakende de bouwkunde', fol. 112v-114).
- 51 R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Amsterdam/Zwolle 1993, 83-96; Meischke 1995 (zie noot 16), 68.
- 52 Meischke 1995 (zie noot 16), 81; Jager/Fock 1984 (zie noot 48), 54-55; Dröge 2004 (zie noot 27).
- 53 Dröge 2004, 42.
- 54 Suggestie van Ozinga 1969 (zie noot 33), 166-173; Meischke 1978 (zie noot 29), 164.
- 55 M.D. Ozinga, 'Pieter de Swart, hofarchitect van Prins Willem IV', *Oudheidkundig Jaarboek* 16 (1936), 124-143; 132; Ozinga 1968 (zie noot 42), 668; Meischke 1997 (zie noot 38), 117; Schmidt 1999 (zie noot 50), 156, 184.
- 56 E.B.M. Lottman, 'Jan Smit, een grote 18de-eeuwse Amsterdamse timmerbaas', *Bulletin KNOB* 77 (1978), 121-152: 150.
- 57 Meischke 1995 (zie noot 16), 87.
- 58 Idem, 315-316.
- 59 Bierens de Haan, *Rosendael, Groen Hemeltjen op Aerd. Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1597*, Zutphen 1994, 96-97.
- 60 Meischke 1993 (zie noot 51), 86, 99 (n. 199); Th.H. von der Dunk, 'De kerk en het rechthuis van Westzaan. Johan Samuel Creutz buiten de poorten. De bijdrage van het Amsterdamse bouwvak tot de architectonische modernisering van een Noordhollands dorp', *Bulletin KNOB* 96 (1997), 58-72: 58.
- 61 W.F.H. Oldewelt, *Kohier van de personeele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742*, Amsterdam 1945, II, 205: wijk 33, verpondingsnummer 6040.
- 62 Lottman 1978 (zie noot 56). Zie tevens over Smit in Haarlem het artikel van Geert Medema in dit nummer.
- 63 Idem, 137-141, 151-152. G. Medema, "'Door nood gedrukt, verarmd en droef te moe". De bouw van het nieuwe diaconiehuis in Haarlem 1760-1772', *Kunstlicht* 25 (2004), 4, 34-39.
- 64 Lottman 1978 (zie noot 56), 145.
- 65 Idem.
- 66 A. Porta, *Joan en Gerrit Corver. De politieke macht van Amsterdam (1702-1748)*, Assen 1975, 158. Corver was onder meer burgemeester in 1744-1745 en 1747-1748, Pieter Rendorp in 1746. Gerrit's halfzuster, Agatha Maria Pancras, was gehuwd met Pieter Rendorp.
- 67 B. Bijtelaar, 'Het huis Herengracht 539', *Ons Amsterdam* 11 (1959), 327-337; H. de la Fontaine Verwey, *Vier Eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*, Amsterdam 1976, 351-352; Meischke 1978 (zie noot 29); Meischke 1995 (zie noot 16), 72-75.
- 68 Meischke 1978 (zie noot 29).
- 69 Idem, 169.
- 70 H.-W. Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, London/New York 1994, 142.
- 71 *Verhandeling over de bouwkunde, met de nodige aanmerkingen en waarnemingen door Sebastiaan Le Clerc. Roomsche Ridder, Teekenaar en Plaatsnyder van Lodewyk den XIV. Koning van Frankryk, enz. enz. enz., Uit het Fransch vertaald door P.E. Duyvené*, 2 dln., eerste deel: tekst, tweede deel: platen. Gedrukt voor Reekening van den Vertaaler: en zyn te bekoomen Te Amsteldam, By Johannes Smit en Zoon en Willem Vermandel, Boekverkoopers, 1781.
- 72 LeClerc/Duyvené 1781, iii ('Voor-reeden van den vertaler'). Voor biografische gegevens over Duyvené, zie Th.H. von der Dunk, 'Een patriots bouwmeester in Haarlem. De Amsterdamse architect Pierre Esaie Duyvené (1760-1801) en zijn twee villa's Buitenrust en Eindhovenout', *Haerlem Jaarboek* 66 (1995), 78-98.
- 73 Meischke 1978 (zie noot 29), 164-166; vgl. De la Fontaine Verwey 1976 (zie noot 66), 333.
- 74 Ozinga 1968 (zie noot 42), 668.
- 75 Idem, 675-685.
- 76 L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad. Hoorn 1700-1780*, 's Gravenhage 1985, 165-167, 232.
- 77 Idem, 24, 97.
- 78 Kernkamp 1910 (zie noot 1), 454; Kooijmans 1985 (zie noot 76), 24.
- 79 Afgebeeld in Kooijmans 1985, 169.
- 80 Meischke 1993 (zie noot 51), 89-91.
- 81 B.E. de Muinck, *Een regentenuishouding omstreeks 1700. Gegevens uit de privé-boekhouding van Mr. Cornelis de Jonge van Ellemeet, ontvanger-generaal der Verenigde Nederlanden (1646-1721)*, 's-Gravenhage 1965, 67, 69, 77.
- 82 J. Terwen-de Loos, 'Twee woonhuizen van Cornelis de Jonge van Ellemeet', in: *Opstellen voor H. de Waal*, Amsterdam/Leiden 1970, 199-201. Eerder stond het huis bij Arnold Houbraken op naam van de Rotterdamse schilder en architect Adriaan van der Werff.
- 83 Van Eck/Van Zoest 1988 (zie noot 19), 21-22.
- 84 Terwen-de Loos 1970 (zie noot 82), 199-201; J.D. Hunt en E. de Jong, *De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst/The Anglo-Dutch Garden in the Age of William & Mary* [speciaal dubbelnummer van het *Journal of Garden History* 8 (1988), no. 2 and 3] Amsterdam/Londen 1988, 199. Voor Roger North's geschriften op het gebied van de architectuur, zie H. Colvin en J. Newman, *Of Building. Roger North's Writings on Architecture*, Oxford 1981.
- 85 Colvin/Newman 1981, 5.
- 86 Idem, 22.
- 87 Terwen-de Loos 1970 (zie noot 82), 195.
- 88 C.A. D'Aviler, *Cours d'architecture qui comprend les ordres de Vignole...*, Parijs 1691, 'préface'.
- 89 B. Köhler, 'Architektur ist die Kunst, gut zu bauen', *Charles Augustin D'Avilers Cours d'architecture qui comprend les ordres de Vignole*, Berlin 1997, 186; voor de Dictionnaire en de voorbeelden, zie 49-50. De studie van Köhler bevat een aanhangsel waarin alle bekende edities van de *Cours d'architecture* en de *Dictionnaire* zijn opgenomen.

- ⁹⁰ Van Swigchem 1965 (zie noot 15), bijlage 4, 339-342.
- ⁹¹ De opmerkingen van Terwen-de Loos 1970 (zie noot 82) over D'Aviler hebben in de interpretatie van het monumentale woonhuis in de eerste helft van de achttiende eeuw in de Republiek, als nagestreefd ideaal, meer nadruk gekregen dan met de toenmalige werkelijkheid overeenstemt. Zie: Van Eck/Van Zoest 1988 (zie noot 19), 28-34; X. van Eck en R. van Zoest, "'Zeer voorname woonhuizen, die voor paleizen niet behoeven te wijken'", in: K. Ottenheim, W. Terlouw en R. van Zoest (red.), *Daniel Marot. Vormgever van een deftig bestaan. Architectuur en interieurs van Haagse stadspaleizen*, Zutphen 1988, 19-20; Pijzel-Domisse 2002 (zie noot 19), 181. Vergelijk C.W. Fock, 'The décor of domestic entertaining at the time of the Dutch Republic', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 51 (2000), 104-115.
- ⁹² Voor Marquette, zie H.W.M. van der Wijck, 'Marquette, Assumburg, Beeckesteyn en Waterland', *Bulletin KNOB* 66 (1967), 29-46; Idem, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan den Rijn 1982, 69-79.
- ⁹³ Lottman 1978 (zie noot 56), 150; Von der Dunk 1995 (zie noot 15), 94; Meischke 1995 (zie noot 16), 89-90.
- ⁹⁴ Van Swigchem 1965 (zie noot 16), 339-342. Gemeentearchief Amsterdam, Archief Marquette (nr. 231), 16: 'Kort Begrip der Bouwkunst vervattende de vijf orders van Vignola met aanmerkingen door de heer C.A. d'Aviler, architect, uit het Frans vertaald'.
- ⁹⁵ De vierde editie van Augustin Charles D'Aviler's, *Cours d'architecture qui comprend les ordres de Vignole* werd in 1738 uitgegeven door Jean Mariette. Het manuscript van Rendorp bevat vertalingen van de oorspronkelijke 'préface', een levensbeschrijving van de zestiende-eeuwse Giacomo Barozzi da Vignola (1507-1572), de hoofdstukken over de vijf bouworden en de hoofdstukken over poorten, ramen, nissen en schoorstenen.
- ⁹⁶ Op de samenstelling en de bronnen van dit aanhangsel van de vertaling van d'Aviler wordt binnenkort elders uitvoeriger ingegaan.
- ⁹⁷ Gemeentearchief Amsterdam, Archief Marquette (nr. 231), 16: 'voorreden'.
- ⁹⁸ T.J. Boersma en C.P. Krabbe, 'Geschiedsbeeld en toekomstvisie. Daniël David Büchler (1787-1871), de eerste voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst', *Jaarboek Monumentenzorg* (1992), 181-199; 183-184; C.P. Krabbe, *Ambacht, Kunst, Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland 1778-1880*, Zwolle/Zeist 1998.
- ⁹⁹ Boersma/Krabbe 1992. Büchler's bekroonde prijsvraagzending werd in 1845 gepubliceerd in opdracht van de onder zijn voorzitterschap in 1842 opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.
- ¹⁰⁰ Boersma/Krabbe 1992, 184-185.
- ¹⁰¹ Krabbe 1998 (zie noot 98), 67, 177, 222; L. Hermans, 'Alles wat zuilen heeft is klassiek', *Classicistische ideeën over bouwkunst in Nederland, 1765-1850*, Rotterdam 2005, 139-151.
- ¹⁰² A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam 1997, 68-74; Krabbe 1998, 213-226; A. van der Woud, 'Architectuur voor een nieuwe geschiedenis', in: J.J. Kuyt, N. Middelkoop en A. van der Woud, *G.B. Salm & A. Salm GBzn. Bouwmeesters van Amsterdam*, Amsterdam/Rotterdam 1997, 8-13; S. de Jong, *J.H. Leliman (1828-1910). Eclecticisme als ontwerpmethodie voor een nieuwe bouwkunst*, Rotterdam 2001, 28-37.
- ¹⁰³ W. Vroom, 'De Stad behouden. Dempingen, doorbraken en de strijd tegen stedenschennis', in: M. Bakker e.a. (red.), *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw*, Amsterdam/Bussum 2000, 378-403; 386.
- ¹⁰⁴ Van der Woud 1997 (zie noot 102), 88-89.
- ¹⁰⁵ A. van der Woud, *The Art of Building. From Classicism tot Modernity: the Dutch Architectural Debate 1840-1900*, Aldershot 2001, 49. Voor de verschillende stemmen betreffende het nieuwe beursontwerp van Zocher, Hermans 2005 (zie noot 101).
- ¹⁰⁶ Van der Woud 1999 (zie noot 102), 157. Zie over het sluiten van de rangen voor onbevoegden en 'beunhazen', de degradatie van het begrip 'bouwmeester' ten opzichte van de artistiek onderlegde architect of bouwkunstenaar op het eind van de negentiende eeuw recent I. Pey, *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*, Zwolle/Zeist 2004, 45-47. Over de algemene professionaliseringstendens in de tweede helft van de negentiende eeuw met het toenemende onderscheid tussen ontwerpleveranciers enerzijds en uitvoerders anderzijds, W. van Leeuwen, 'Woning- en utiliteitsbouw' in: H.W. Lintsen e.a. (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, III, Zutphen 1993, 201-211.
- ¹⁰⁷ Van der Woud 1999 (zie noot 102), 157. Ontleend aan: 'Iets over de bouwkunst', *De Opmerker* 10, nr. 29, 18.7.1875 en nr. 31, 1.8.1875.
- ¹⁰⁸ D. Baalman, 'Nederlands eerste hoogleraar bouwkunde: Eugen Gugel', *De Sluitsteen* 7 (1991), 43-66.
- ¹⁰⁹ C. Heuer, 'Between the Histories of Art and Architecture: Critical Reception of Hans Vredeman de Vries', *Bulletin KNOB* 100 (2001), 27-40; R. Stenvert, 'Hans Vredeman de Vries en zijn invloed: naar aanleiding van een congres', *Bulletin KNOB* 103 (2004), 226-232; 228.
- ¹¹⁰ R. Bisschop, 'ontwerp voor een monument voor Hendrik de Keyzer en Jacob van Campen', afgebeeld in: *Verzameling van bouwkundige ontwerpen, bekroond en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst* (1869), 17, plaat 83. Zie tevens K. Ottenheim, Q. Buvelot, 'Historiografie en mythevorming', in: J. Huisken, K. Ottenheim, G. Schwartz (red.), *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, Amsterdam, 13-19.
- ¹¹¹ Recent onderzoek naar de situatie in Engeland en de Verenigde Staten suggereert dat ook elders het traditionele beeld van de groei en ontwikkeling van het architectenberoep aan revisie toe is. Zie bijvoorbeeld: B. Hanson, *Architects and the 'Building World' from Chambers to Ruskin: Constructing Authority*, Cambridge 2003; M. Woods, *From Craft to Profession. The Practice of Architecture in Nineteenth-Century America*, Berkeley/London 1999; Vgl. S. Kostof (ed.), *The Architect: Chapters in the History of the Profession*, NY/Oxford 1977 (nieuwste editie, met voorwoord en epiloog van D. Cuff; 2000).

“Het is een stadswerk, daar word niet nagesien”

Aspecten van bouwbeleid en -praktijk van Hollandse steden gedurende de achttiende eeuw¹

Geert Medema

“Ongelukkig springt ons die waarheid voor het hoofd, dat wij na versuym verscheide jaaren lang, na nutteloose geldspillingen, na eene niet minder langdurige overtuiging, soo bij ons, als bij den ingeseetenen, bij welke het eene spreekwoord geworden was: het is een stadswerk, daar word niet nagesien, eindelijk gekomen sijn tot die voorsigtige maatregelen welke in het rapport zijn voorgeslagen”, aldus verzuchtte het Leids vroedschapslid Joost Romswinkel (1745-1824) in 1786.² De maatregelen waar hij op doelde vormden een voorlopig sluitstuk van een lange reeks van aanpassingen en besluiten aangaande het stedelijk bouwbedrijf van Leiden gedurende de achttiende eeuw. Alle rapporten ten spijt werden de hooggespannen verwachtingen – meer efficiëntie, betere uitvoering en lagere kosten – niet waargemaakt. De kosten voor het onderhoud bleven groot terwijl de kwaliteit van de publieke werken te wensen overliet.

De kritiek van stadsbestuurders op slecht functionerende stedelijke bouwbedrijven was wijdverspreid in Holland in de achttiende eeuw, maar laaide op ten tijde van bezuinigingen. De uitgaven voor stedelijke gebouwen en werken maakten een substantieel deel uit van de totale begroting en stadsbestuurders waren zich dan ook zeer bewust van de correlatie tussen goed beheer van het bouwbedrijf en een gezond financieel beleid.³ Naast kostenbesparing ambiëerden stadsbestuurders verbetering van de uitvoering van de stedelijke werken en van de controle op het bouwbedrijf vanuit de bestuursorganen. Dat was geen eenvoudige opgave. Stadsbesturen kregen moeilijk greep op de organisatie van het stedelijk bouwbedrijf. Aan de hand van enkele concrete hervormingen in het stedelijk bouwbedrijf en enkele bouwprojecten wordt hier beschreven op welke wijze stedelijke overheden in Holland deze doelstellingen trachtten te verwezenlijken en welke problemen men daarbij in de praktijk ondervond. Hierbij is speciaal aandacht voor de steden Delft en Leiden waar, vanwege een verslechterde economische situatie, de noodzaak tot bezuiniging in de loop van de eeuw meer urgent werd en forse ingrepen in het bouwbedrijf werden doorgevoerd.

Stadsbestuur en bouwbedrijf

In 1772 stelden de Delftse burgemeesters een commissie in die moest adviseren over eventuele hervormingen en bezuini-

gingen in het bouwbedrijf van Delft en Delfshaven.⁴ Naast de stadspensionaris en – secretaris nam Johannes van der Wall (1734-1787), wiskundedocent van de Delftse Fundatie van Renswoude, in deze commissie plaats. Van der Wall had zich omwille van zijn docentschap in de loop der jaren op allerlei manieren verdiept in de architectuur, zowel in de bouwpraktijk als in de architectuurtheorie.⁵ Hij was te rade gegaan bij ingenieurs, aannemers en materiaalhandelaren, had allerlei soorten bestekken gelezen en bouwprojecten bezocht maar ook de organisatie van verschillende stedelijke bouwbedrijven bestudeerd.⁶ Het was dan ook Van der Walls kennis en visie die in het commissierapport aan de burgemeesters doorklinkt. Zijn mening telde zwaar bij de burgemeesters, getuige de bekrachtiging van de in het rapport voorgestelde hervormingen en werkprocedures en zijn aanstelling als ‘inspecteur der stadsfabricage’.⁷

Het rapport schetst het ontstaan van de stedelijke bouwbedrijven, die waren opgericht uit onvrede over de praktijk waarbij de stedelijke werken aan particuliere bazen werden gegund. Inhaligheid van deze bazen leidde tot slecht werk voor hoge prijzen. Stedelijke overheden hadden daarop ambachtslieden in vaste dienst genomen en eigen bouwbedrijven opgericht. Hierdoor kon men zich van de beste vakmensen verzekeren en de materialen rechtstreeks bij de leveranciers voor de laagste prijs inkopen.⁸ Deze in het rapport geschetste ontwikkeling en organisatievorm waren globaal van toepassing op de meeste grote en middelgrote Hollandse steden, die vrijwel allemaal over een eigen bouwbedrijf beschikten. De omvang en de organisatievorm konden echter sterk verschillen. De uitvoering van grote en nieuwe werken werd gewoonlijk in het openbaar aanbesteed omdat het niet voordelig was voor dergelijke uitzonderlijke projecten incidenteel de eigen organisatie uit te breiden. Het stedelijk bouwbedrijf richtte zich met name op regulier onderhoud, waarvoor de stad verschillende ambachtslieden in dienst had onder leiding van stadsbazen. De leiding en coördinatie lagen meestal in één hand, wat de communicatie met het stadsbestuur vergemakkelijkte. Deze functie lag soms bij een van deze stadsbazen -ambachtsmeesters in dienst van de stad- maar meestal bij iemand die speciaal daarvoor was aangesteld. Hij stond bekend als stadsfabriek, stadsonderfabriek of stadsarchitect.⁹ Deze benaming kan verwarrend zijn omdat met ‘stadsfabriek’ ook de organi-

satie van het stedelijk bouwbedrijf als geheel werd aangeduid, of de bestuurlijke ambtsdrager die vanuit het stadsbestuur was belast met het dagelijks toezicht.

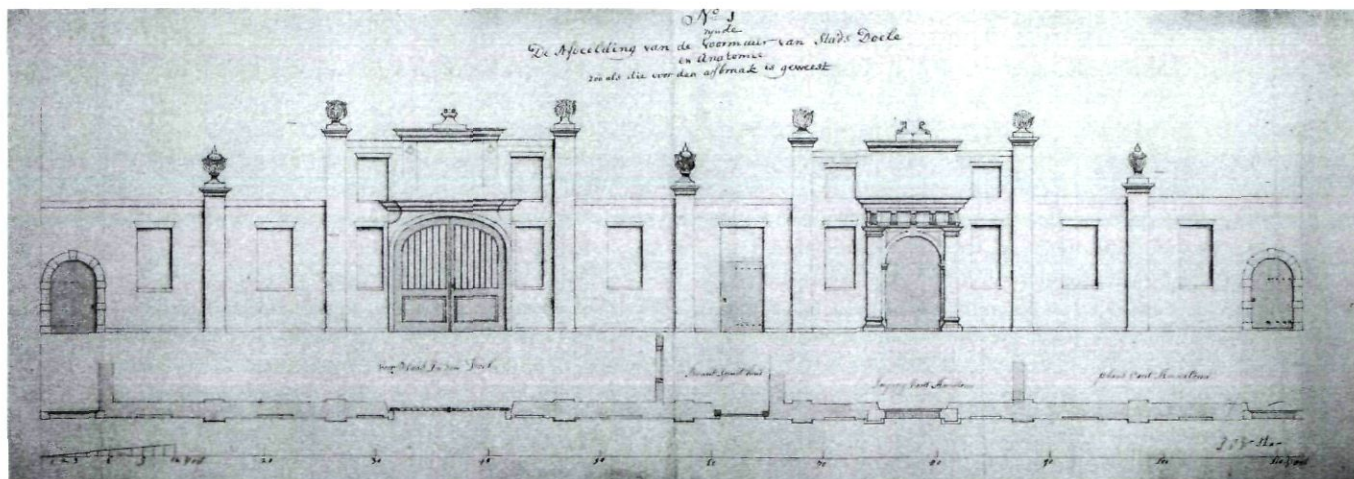
Voor het dagelijkse toezicht op de (uitvoering van) stedelijke gebouwen en werken bestonden speciale ambten of colleges, die voor een bepaalde termijn werden waargenomen door een of meerdere leden van de vroedschap. Zij vormden een intermediair tussen het stadsbestuur en het bouwbedrijf. Dergelijke ambten of colleges werden vaak aangeduid als thesaurier(en) ordinaris of extraordinaris, een uitdrukking van de sterke samenhang van publieke werken met de stadsfinanciën. Andere benamingen waren havenmeester, (opper)fabriek of fabrieksmeesters.¹⁰ De bestuurder, belast met dit dagelijks toezicht, kon over het algemeen slechts beperkt zelfstandig beslissen. Hij was hierdoor in belangrijke mate afhankelijk van de besluiten van de burgemeesters of de vroedschap. Een thesaurier, fabriek of havenmeester rapporteerde daarom in principe alle relevante zaken aan de burgemeesters, die beoordeelden of zij gemachtigd waren dit zelfstandig af te handelen of dat dit in een ander bestuurscollege moest worden gebracht. De verdeling van zeggenschap tussen de colleges verschilde per stad. Nadat het juiste bestuursorgaan een besluit had genomen ten aanzien van een werk of de organisatie van het stedelijk bouwbedrijf, was de thesaurier, fabriek of havenmeester verantwoordelijk voor de juiste uitvoering, implementatie en financiële afwikkeling.

Gebrekkige kennis en eigenmachtig optreden

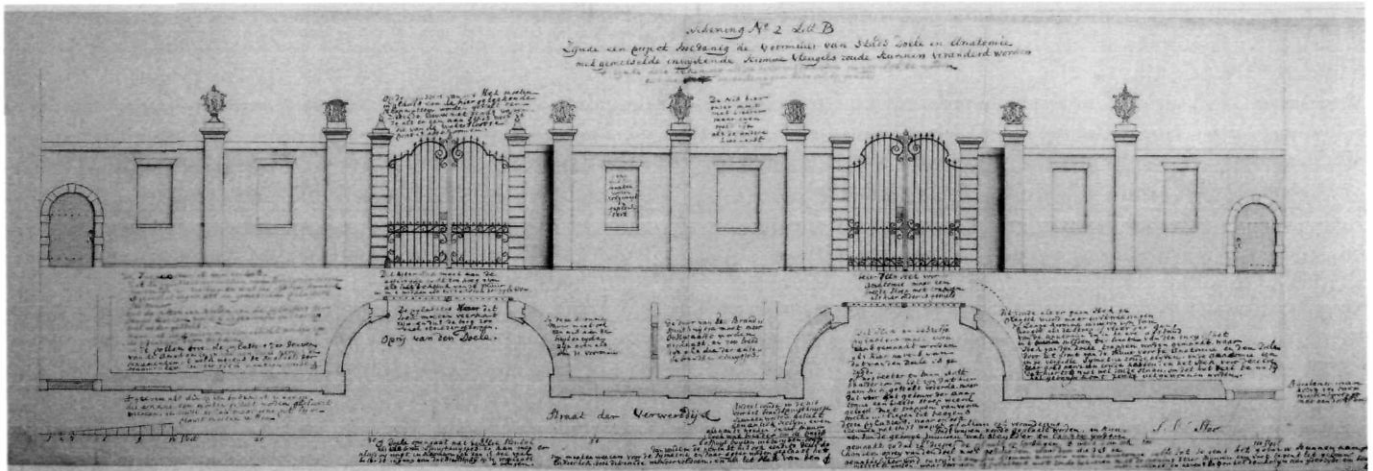
Uit de instructies van ambtsdaggers belast met het toezicht op het stedelijk bouwbedrijf blijkt dat het aan hen opgedragen toezicht op het bouwbedrijf verder ging dan financiële controle alleen: er werd inhoudelijke kennis van het bouwproces, bouwconstructies, materialen en gereedschappen gevraagd. De Leidse thesaurier extraordinaris moest bijvoorbeeld regelmatige inspecties uitvoeren van gebouwen en werken en toe-

zicht houden op het juiste onderhoud. Bovendien was hij verantwoordelijk voor de aanschaf van kwalitatief goede materialen en gereedschappen.¹¹ Het moge duidelijk zijn dat dergelijke bepalingen inhoudelijk geen invulling kregen maar zweemden naar vervlogen tijden toen bestuursambten nog naast een ambacht of beroep werden uitgeoefend en zo kennis en kunde van het bouwbedrijf binnen de vroedschap kon zijn vertegenwoordigd. Dit was in Leiden het geval in de periode 1630-1638, nadat de stadsmeekestertimmerman Jan Jacobsz. van Banchem († 1638) in de vroedschap was verkozen en belast met het ambt van thesaurier extraordinaris.¹² In de zeventiende eeuw vormde dit echter al een uitzondering terwijl in de achttiende eeuw het proces dat vroedschapsplaatsen effectief afsloot voor beoefenaars van een beroep of bedrijf werd voltooid. De patricische families aan wie de bestuursambten waren voorbehouden, lieten hun zoons als voorbereiding op bestuurlijke posities rechten studeren.

De thesaurieren, opperfabrieken of havenmeesters beschikten gewoonlijk niet over kennis van de bouwwereld in het algemeen en van het stedelijk bouwbedrijf in het bijzonder. Het roulatiesysteem waarmee deze ambten om de twee à drie jaar van bezetting wisselden droeg hier in niet onbelangrijke mate aan bij. Dit systeem is representatief voor de machtsverdeling binnen de vroedschappen. In principe kon niemand (te) lang een positie bekleden, waardoor corruptie werd voorkomen en lucratieve bestuursambten voor grotere groepen regenten openstonden. In steden als Haarlem, Leiden en Amsterdam was de vervulling van een ambt als het thesaurierschap voorbehouden aan oud-magistraten. Het wijst op het gewicht van de functie, maar tevens was het usance oud-burgemeesters met een ambt (en inkomsten) te begunstigen in periodes waarin men niet herkiesbaar was voor het burgemeestersambt.¹³ Hoewel de meeste ambtsdragers beschikten over bestuurlijke ervaring, was de verkiezing niet het gevolg van persoonlijke aanleg. Kennis en kunde van het bouwbedrijf moesten worden opgebouwd tijdens de aanstelling, en ver-

Afb. 1. I. van der Star, de voormuur van de Delftse Stadsdoelen en Anatomie, ca. 1776. De tekening toont de bestaande situatie van de voormuur in 1776. De linkerpoort gaf toegang tot de stadsdoelen, de rechterpoort tot de 'anatomie'. Het complex verkeerde in slechte staat en diende geheel gerenoveerd te worden. Van der Wall streefde met zijn renovatieproject naar verbetering van de architectuur en kostenefficiëntie. (Gemeentearchief Delft)

Afb. 2. I. van der Star, goedgekeurde tekening voor de veranderingen aan de voormuur van de Delftse Stadsdoelen en Anatomie, ca. 1776. Vanwege de hoge kosten van het bouwbedrijf in deze jaren werden de werkzaamheden aan de doelen en anatomie gefaseerd uitgevoerd. De tekeningen dienden als richtlijn voor alle toekomstige werkzaamheden. Van der Wall noteerde op de tekening dan ook aanwijzingen voor de uitvoering. De gefaseerde uitvoering van grote projecten hielden de jaarlijkse uitgaven in de hand, dit werd dan ook door Van der Wall in zijn 'plan' aanbevolen. (Gemeentearchief Delft)

dwenen weer met iedere thesaurier, opperfabriek of havenmeester. Dit werd versterkt doordat sommige steden, zoals Delft en Leiden, tot ver in de achttiende eeuw geen systematische archieven bijhielden, waarin alle besluiten en gebeurtenissen binnen het stedelijk bouwbedrijf werden vermeld.¹⁴ Doordat de magistraatsambten eveneens roulerden ontbrak continuïteit en dreigde persoonlijke willekeur ten koste van consistent beleid. Sommige bestuurders in Delft en Leiden ervoeren dit als een groot bezwaar.

De thesaurier, opperfabriek of havenmeester was voor vrijwel al zijn kennis en informatie over het bouwbedrijf afhankelijk van dezelfde functionarissen wier werkzaamheden hij controleerde. Dit was geen probleem zolang deze eerlijk waren en alleen het belang van de stad dienden, maar dit was niet altijd het geval. De Leidse thesaurier extraordinaris Nicolaas van der Velden (1709-1763) klaagde in een memorie uit 1751 over de stadsbazen, die “ongevoelig na sig trekken, een groot gedeelte van de beheering van de thesaurier extraordinaris in haar gegeven onderrichting aanbevoelen”.¹⁵ Een vergelijkbaar geval van insubordinatie werd door Van der Wall in Delft beschreven: de stadsfabriek Terburgh († 1801) was gewoon de havenmeesters “welke meestal geen kennis van bouwkunde hadden”. “Zo blind te houden als eenigzinds mogelijk is, en alle ordres en reglementen ten nutte van de fabricagie genoomen, zodra mogelijk ter zijde te schuyven, en in vergeetheid te stellen”.¹⁶ Maatregelen die de controle over het stedelijk bouwbedrijf en – niet onbelangrijk – het beheer over de financiën weer terug bij het stadsbestuur brachten, waren dan ook gewenst.

Het was voor veel stadsbestuurders duidelijk dat de bestuurlijke ambten belast met toezicht op het stedelijk bouwbedrijf niet goed functioneerden. In Haarlem leidde dit in 1748 tot de totale afschaffing van het ambt van opperfabriek, “als van geen sonderlinge nut of dienst sijnde”, waarbij de bevoegdheden werden overgedragen aan de burgemeesters.¹⁷ Toch keer-

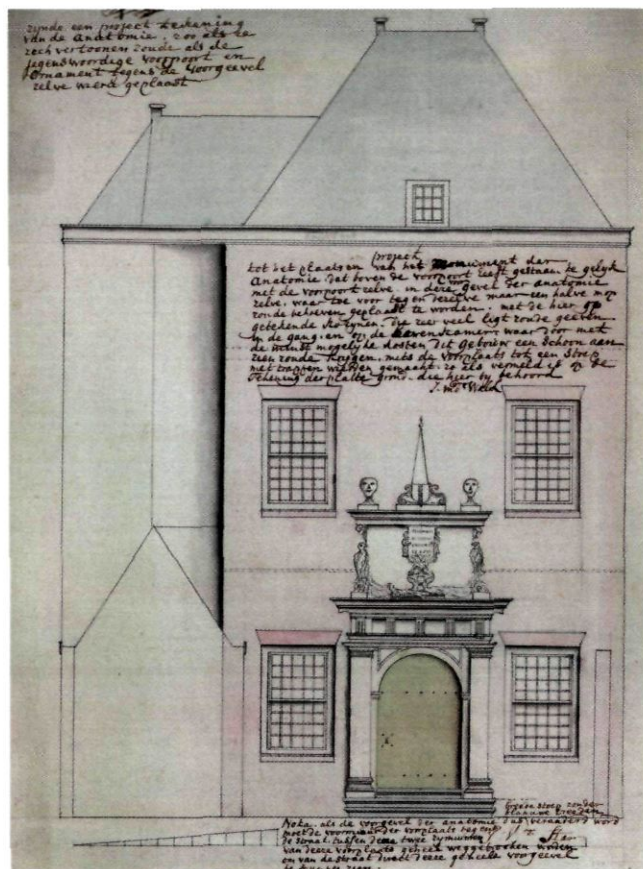
den in 1754 vergelijkbare ambten terug in de vorm van twee ‘commissarissen van de stadsfabriek’.¹⁸ Dagelijks toezicht was kennelijk wel gewenst maar de vorm daarvan stond ter discussie. In Leiden stuurde Van der Velden in 1751 aan op de vervanging van het ambt van thesaurier extraordinaris door een permanente vroedschapscommissie, waarbij de verschillende onderdelen van het stadswerk in departementen werden verdeeld. Continuïteit werd gewaarborgd doordat de leden van de commissie voor onbepaalde tijd de functie zouden waarnemen, niet tegelijkertijd mochten aftreden en de vergaderingen notuleerden.¹⁹ Van der Veldens plan werd niet uitgevoerd.

Na de hervorming van het Delftse bouwbedrijf in 1772 bestond een officieus ‘college van fabricage’, waarin de havenmeesters, de stadspensionaris, de stadssecretaris en Van der Wall zitting hadden, in feite een voortzetting van de hierboven genoemde adviescommissie. Het ontbreken van een mandaat van de vroedschap leidde tot kritiek van vroedschapsleden omdat, hoewel de voordelen aan de stedelijke werken en financiën ook werden onderschreven, ambtenaren bestuursmacht hadden gekregen ten koste van de havenmeesters, die de vroedschap rechtstreeks vertegenwoordigden. Van der Wall pleitte in zijn ‘Plan om de fabricagie der stad Delft’ (ca. 1784) voor voortzetting, omdat “zonder zulk een collegie [...] het onmogelijk [is] het werk der fabricagie in order te houden en de voornaame reede, waardoor de fabricagie dezer stad in vroeger tijden zo slegt behandeld, zo ruineus voor de stad geweest is, is met volkome grond grootelijks te stellen in het gebrek van zulk een permanent collegie”.²⁰ Van der Wall vreesde dat na zijn dood de willekeur weer zou terugkeren en al zijn inspanningen te niet zouden gaan. Dit was voor hem aanleiding om zijn visie en werkwijze in ruim 140 folianten neer te schrijven. Hij beargumenteerde dat de macht van de havenmeesters ten opzichte van de ambtenaren van het bouwbedrijf eerder was vergroot dan verkleind omdat zij

beschikken over alle benodigde informatie waardoor zij minder afhankelijk waren van mededelingen van de stadsfabriek. De gedeelde verantwoordelijkheid binnen het college beschermde de havenmeesters bovendien tegen de kritiek op de stadswerken, wat een werkelijke verlichting van het ambt betekende “daar het werk der fabricagie [...] geen eer nog aanzien geeft, en het niets aangenaams in zich heeft, over de stadswerken klagten te hooren, te overleggen op wat wijze ten minsten kosten gemaakt kan worden, deeze of geene welkers werk of handelwijze niet voldoed, daarover te onderhouden, en dergelijke drooge en lastige onderwerpen te behandelen”.²¹ Van der Wall prefereerde de wijze waarop het college tot dan toe was georganiseerd. De pensionaris en secretaris vormden binnen het college naast de wisselende havenmeesters een constante factor. Bovendien hadden zij ongelimiteerde toegang tot de stedelijke archieven. Indien de vroedschap de voorkeur gaf de samenstelling van het college te wijzigen, dan stelde Van der Wall voor om de aftredende havenmeesters voor drie jaar te committeren in een vergelijkbaar college. In 1784 waren de stedelijke financiën wederom onderwerp van besluitvorming, waarbij ook het stedelijk bouwbedrijf werd betrokken. De vroedschap besloot het college “waarvan de nuttigheid reets eenige jaaren is ondervonden” officieel in te stellen, maar voortaan zou het uit de twee havenmeesters en twee gecommitteerde vroedschapsleden bestaan.²² Van der Wall bleef tot zijn dood in 1787 inspecteur.

Van der Velden en Van der Wall volgden met deze voorstellen voor de instelling van een controlerend college de praktijk van steden als Amsterdam, Rotterdam en Middelburg. Van der Wall verwees in zijn argumentatie expliciet naar deze steden, die naar zijn zeggen veel voordeel ontleenden aan de colleges van thesaurieren die het toezicht gezamenlijk uitoefenden. In 1750 waren op instigatie van burgemeester Pieter Rendorp (1703-1760) de werkzaamheden van het Amsterdamse bouwbedrijf tussen de thesaurieren verdeeld in drie departementen: stedelijke gebouwen en werken; stedelijke waterstaat; graaf- en modderwerk.²³ Het was dan ook geen toeval dat Van der Velden een jaar later in zijn plan eveneens een werkverdeling binnen het Leids toezichtscollège nastreefde, zij het dat hij een andere indeling aanhield.

Gebrek aan kennis beperkte zich niet tot het stadsbestuur: in 1732 constateerde het Leidse stadsbestuur dat de ambtenaren binnen het stedelijk bouwbedrijf niet op de hoogte waren van de inhoud van hun instructies.²⁴ In Haarlem werd in 1748 eveneens geconstateerd dat “verschijde instructien en reglementen, dewelke van outs tot hetselve sijn gearresteert geweest [...] sedert vele jaren in vergetenheit en ongebruik sijn geraakt”.²⁵ Hierdoor ontbrak ieder kader waarbinnen de stadsbazen en werklieden op de uitgevoerde werkzaamheden konden worden beoordeeld. In beide steden werden vervolgens zeer uitgebreide nieuwe instructies opgesteld die qua omvang en gedetailleerdheid veel verder gingen dan de voordien gebruikelijke.²⁶ De stadsbesturen trachtten zo specifiek mogelijk de taken ten opzichte van de gebouwen en werken, het werkvolk, de materialen, het gereedschap en de verantwoording van alle werkzaamheden vast te leggen. Regels over

Afb. 3. I. van der Star, gevel van de Delftse Anatomie, ca. 1776. Project voor de gevel van de stedelijke anatomie, waarbij de hardstenen poort met inscripties en beeldhouwwerk afkomstig uit de voormuur werd hergebruikt (zie afb. 1). Van der Wall achtte dit een wezenlijke verbetering van de gevel zonder dat dit grote investeringen vergde. (Gemeentearchief Delft)

de boekhouding werden aangescherpt en uitgebreid terwijl werd bepaald dat nog geen spijker mocht ingeslagen of steen gemetseld, zonder voorafgaande kennis en toestemming van het stadsbestuur. De stringente bepalingen maakten glashelder dat de stadsbazen geen enkele discretie toekwam bij de uitvoering van werken, zodat het stadsbestuur ook niet met onverwachte kosten werd geconfronteerd. De instructies werden in druk uitgegeven en aan alle betrokken partijen overhandigd. De stadsbesturen van Haarlem, Leiden en Delft probeerden zo de greep op de stedelijke bouwbedrijven te vergroten. Het voorschrijven van nieuwe administratieve regels, het aanbrengen van duidelijke hiërarchie tussen de verschillende functionarissen en het specificeren van het takenpakket kregen hierbij bijzondere aandacht.

Hervormingen in Leiden en Delft

In 1772 stelde de Delftse onderzoekscommissie mismoedig vast dat, hoewel de steden aanvankelijk door de oprichting van eigen bouwbedrijven enig voordeel hadden genoten, dit

Afb. 4. De Naakte Sluis in Leiden, ca. 1788. Het vroedschapslid Blok gebruikte de reparaties aan deze sluis als voorbeeld voor de wijze waarop de publieke werken van de stad verwaarloosd werden. De reparaties namen niet minder dan twee jaar in beslag 'hetgeen elders binnen weinige maanden zou zijn voltooid geweest'. (Gemeentearchief Leiden)

“zoo als het meestal gaat” door “de ijverloosheid en zomtijds de baatzugtige oogluiking der opzienderen, de traagheid der werklieden zeer gemeen, en eyge- alsmeede de winzugt der leveranciers” allang teniet was gedaan. Pogingen van het stadsbestuur om meer controle te krijgen op de uitgaven van de stedelijke bouwwerken waren vastgelopen in stille sabotage door de eigen bouwbedrijven, die het eigenbelang boven dat van de stad stelden. Om dergelijke problemen te omzeilen was men in sommige steden overgegaan tot vergaande ontbinding van deze bouwbedrijven en had men alle stedelijke werken, ook het normale onderhoud, op aanbesteding uitgegeven.²⁷

In Leiden werd de noodzaak tot financiële ingrepen door het stedelijk bestuur gedurende de eeuw steeds meer gevoeld. Ondanks meerdere rapporten die in de jaren vijftig en zestig van de achttiende eeuw werden opgesteld, vond men geen oplossing voor de oplopende financiële problematiek.²⁸ De

tijd van halve maatregelen liep echter ten einde toen op 28 november 1767 een commissie werd benoemd die de stedelijk financiën nogmaals aan een grondig onderzoek onderwierp. Haar eerste en hier relevante rapport had geheel betrekking op de rekening van de thesaurier extraordinaris.²⁹ De stad kon fors bezuinigen als voortaan alle reparaties en vernieuwingen – ook het normale onderhoud – aan gebouwen en werken voor periodes van zes jaar werden aanbesteed en de aannemers ook de materialen zouden leveren. Particuliere aannemers berekenden een veel scherpere prijs, omdat zij effectiever en sneller werkten en de materialen voor lagere prijzen inkochten. De verwachte besparingen werden geautoriseerd door ‘kundige lieden’. In feite keerde men met deze maatregelen terug naar de tijd van voor de oprichting van de stedelijke bouwbedrijven, zij het dat men overging tot openbare aanbesteding. Het stedelijk bouwbedrijf van Leiden werd grotendeels ontmanteld en de meeste stadswerklieden ontslagen.

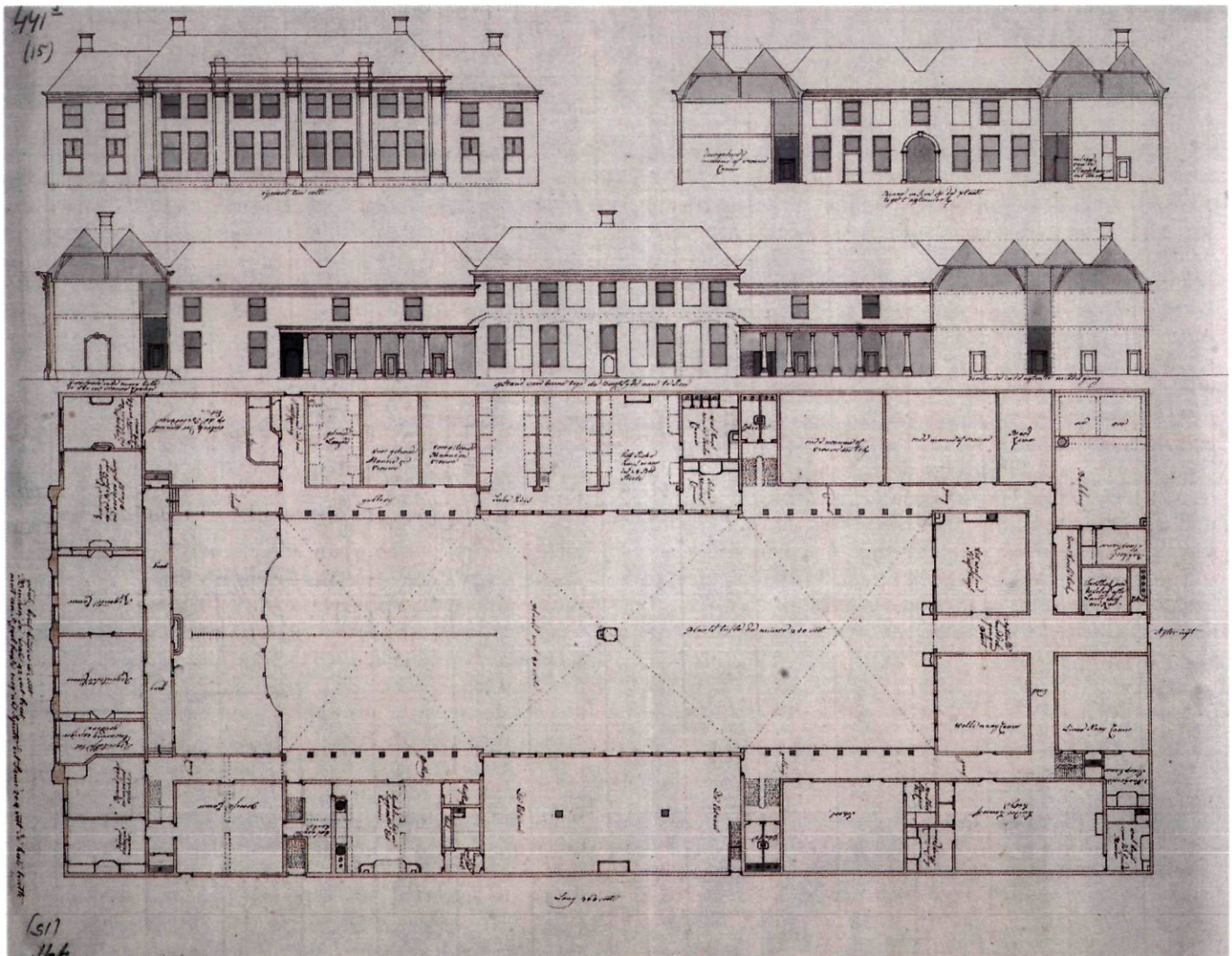
Van der Wall zag ook de grote voordelen van aanbesteding van alle werken die tot het reguliere onderhoud behoorden. De kwaliteit verbeterde terwijl de kosten werden gedrukt. 'Zijn' rapport van 1772 verwees naar de positieve effecten ervan in andere steden, waarbij hij vooral aan Leiden moet hebben gedacht. De Leidse praktijk om de aanbestedingen per ambacht uit te schrijven raadde hij echter ten sterkste af. Deze wijze van aanbesteding leidde tot conflicten tussen aannemers, waarbij de stad als bemiddelaar zou moeten optreden. Van der Wall prefereerde aanbesteding aan één aannemer die vervolgens gebruik kon maken van onderaannemers. Hij stelde voor dit systeem van totale aanbesteding geleidelijk in Delft in te voeren, zodat de stedelijke werklieden niet van de ene op de andere dag zonder werk zouden komen te zitten. De aanbesteding van elk nieuw gebouw of belangrijke reparatie die vanaf dat moment plaatsvond, had mede betrekking op het onderhoud voor de volgende zes jaar. Hierdoor was men verzekerd van goed werk omdat de aannemer niet het risico zou willen lopen om voor de afloop van de termijn nogmaals groot onderhoud te moeten verrichten.³⁰ Van der Walls voorstellen werden, zoals gezegd, direct in de praktijk gebracht. Het personeel van het bouwbedrijf nam in de daaropvolgende jaren door pensionering en overlijden geleidelijk af. Om de kwaliteit van de aanbestede werken te garanderen,

moesten de werken zeer nauwkeurig worden opgenomen en uitgewerkt in gedegen en uitvoerige bestekken. De vermelding van de hoeveelheid en kwaliteit van de te gebruiken materialen was daarbij essentieel. Van der Wall hamerde erop dat alle vaagheden in het bestek – waardoor de kans op kosten voor meerwerk toenam – moesten worden vermeden. Van der Wall had als inspecteur van de stadswerken alle bestekken die door de stadsfabriek Terburgh waren opgesteld nagelopen, verbeterd en soms geheel opnieuw opgesteld. Hij bracht in herinnering dat meerwerk in de tijd dat hij inspecteur over de stedelijke werken was, vrijwel niet was voorgekomen. Daartoe had hij een aantal vaste formuleringen ontwikkeld, die maakten dat vrijwel alle onverwachte werkzaamheden en toevallen, brand uitgezonderd, binnen de bestekken vielen en voor risico van de aannemer kwamen. Van verschillende aannemers had hij complimenten gehad over de duidelijkheid van zijn bestekken. Hij beval deze bestekken aan om in de toekomst als voorbeeld te dienen. Zolang men zich aan zijn voorschriften hield kon er bij de aanbestedingen niets fout gaan.³¹ De goede afloop van een aanbesteding hing direct samen met het voeren van goed opzicht. Men kon zich hiervan verzekeren door de stadsfabriek of een ander opzichter te verplichten op eigen naam en schriftelijk te verklaren dat het werk overeenkomstig het bestek was uitgevoerd. Het stadsbestuur moest op dergelijke verklaringen kunnen vertrouwen en de betrokken opzichter erop aanspreken als later mocht blijken dat de 'attestatie' niet had mogen worden afgegeven. In het uiterste geval moest dit leiden tot ontslag uit stadsdienst. Iedere overschrijding van de aannemingsom moest op dezelfde wijze overtuigend worden verantwoord.³²

In Leiden was men bij de hervorming van 1768 evenzeer overtuigd van het belang van goede bestekken en toezicht. Anders werd het voor de aannemer te aantrekkelijk om te frauderen en de werken niet naar behoren uit te voeren. Geheel ten overvloede merkte de Leidse onderzoekscommissie op dat hiervoor de persoon van de thesaurier extraordinaris, vanwege het gebrek aan kennis en ervaring, minder geschikt was en stelde voor om in zijn plaats een 'particulier persoon' als stadsfabriek aan te stellen die deze werkzaamheden zou kunnen uitvoeren. De commissie maakte niet duidelijk waarom in de nieuwe organisatie het toezicht vanuit het stadsbestuur door de thesaurier extraordinaris niet meer was gewenst. Zij wees vooral op de besparing van het traktement waaruit de nieuwe stadsfabriek kon worden betaald. Het was de bedoeling dat de stadsfabriek het gehele toezicht op de openbare werken van Leiden in zijn eentje zou voeren. De stadsbazen bleven voorlopig in dienst maar vacatures zouden in de toekomst niet meer worden vervuld.³³ De vroedschap ging met de voorstellen akkoord en op 10 november 1768 trad als nieuwe stadsfabriek Dirk van der Boon (1745-1805) in dienst.³⁴ Van der Boon had als pupil van de Delftse Fundatie van Renswoude onder de hoede van Van der Wall een voor die tijd unieke en brede opleiding genoten als timmerman, waarbij hij stage had gelopen bij enkele grote bouwprojecten, waaronder de aanleg van de nieuwe sluizen bij Gouda in 1763.³⁵ Van der Boon stelde in zijn functie uitvoerige bestek-

Afb. 5. De vleugel van het Heilige Geestweeshuis aan de binnenplaats, gebouwd 1773-1774. (foto auteur)

Afb. 6. I. Roussel, een plan voor een nieuw diaconiehuus in Haarlem, ca. 1763. De vroedschapscommissie, belast met de voorbereiding van de bouw van het nieuwe diaconiehuus, was niet tevreden met de plannen van stadsfabriek Roussel. De bouwkosten waren groot terwijl de rijke architectuur waarschijnlijk ongepast werd gevonden voor een armeninstelling. (Gemeentearchief Haarlem)

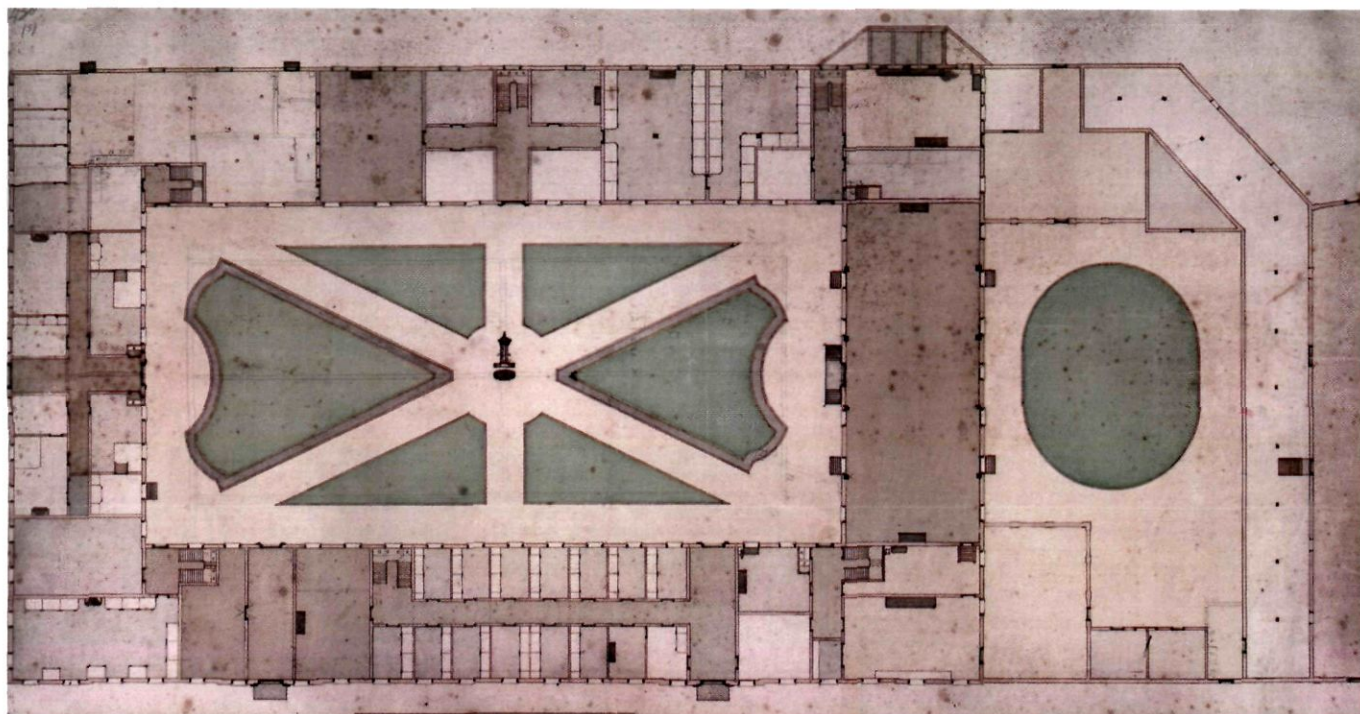
ken op, die in druk onder potentiële aannemers werden verspreid.³⁶

Hervormingen van Leiden en Delft in de praktijk

Van der Wall beschreef het succes van de aanbestedingen in Delft en Delfshaven, waardoor men erin was geslaagd alle werken van de stad in goede staat van onderhoud te brengen en enkele grote vernieuwingsprojecten uit te voeren terwijl de kosten aanmerkelijk waren gedaald (afb. 1 t/m 3). Zijn plan moest de voortzetting van deze ontwikkeling verzekeren. Tussen de regels door wordt duidelijk hoezeer Van der Wall in zijn ambitie tot sanering van de stedelijke werken door de stadsfabriek Terburgh was tegengewerkt, die (onder andere) poogde de aanbestedingen te frustreren door de opstelling van bestekken te traineren en onvolledig te zijn in de opname van

de gebreken. Slechts door de volharding van Van der Wall slaagde hij niet in zijn opzet. Deze houding van de stadsfabriek is verklaarbaar, de benoeming van Van der Wall als 'inspecteur' was in feite een aanklacht tegen zijn bestuur van het bouwbedrijf. De vrees bestond dat Terburgh na het verdwijnen van Van der Wall door allerlei machinaties zou trachten het nieuwe beleid in een kwaad daglicht te stellen. Deze werden daarom door Van der Wall bij voorbaat gerepareerd.³⁷ Van der Wall zag het gebrek aan inzet en nauwkeurigheid van de stadsfabriek als de achilleshiel van een bestendig succes van de aanbesteding. Hij nam alle mogelijke maatregelen om de stadsbestuurders instrumenten en middelen in handen te geven om dergelijke sabotage tegen te gaan. Hij beschreef bijvoorbeeld uitvoerig hoeveel tijd de stadsfabriek mocht nemen voor het opstellen van een bestek.³⁸

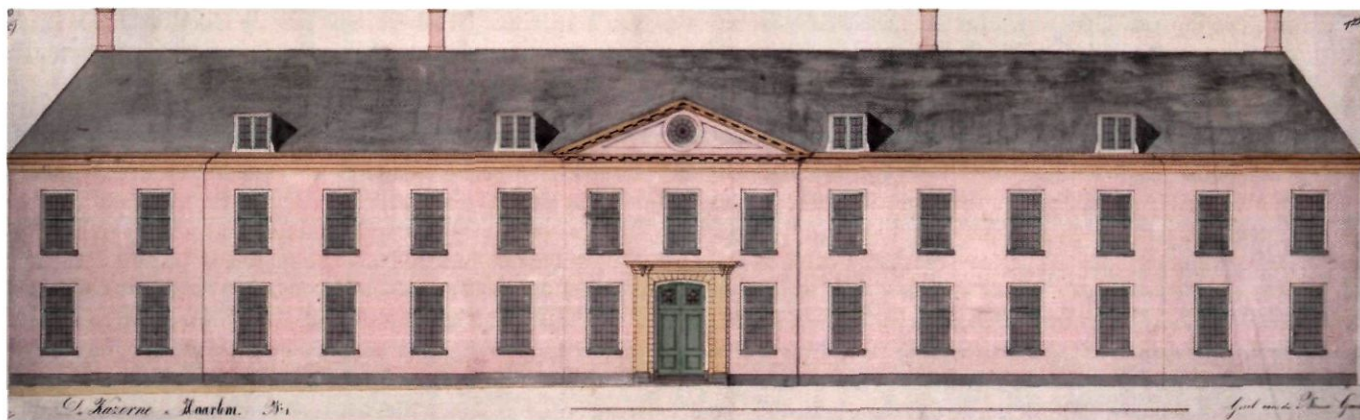
In Leiden leek de nieuwe organisatievorm van de stedelijke

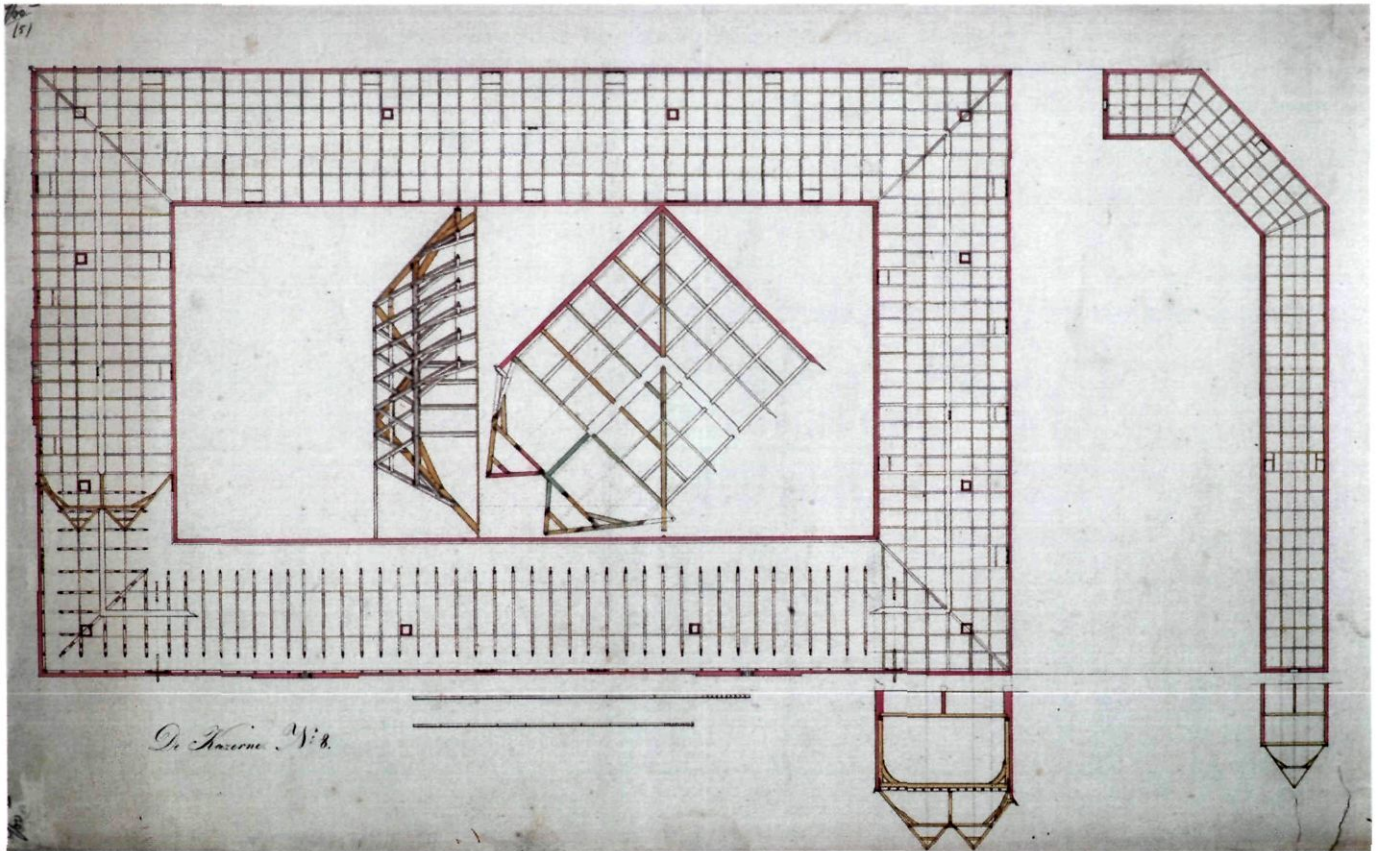
Afb. 7. J. Smit, plattegrond van het nieuwe diaconiehuis te Haarlem, 1768. Na de afkeuring van de plannen van Roussel ging de vroedschapscommissie in 1763 te rade bij de Amsterdamse bazen Barend Stenberg en Jan Smit. De timmerbaas Smit stelde in 1768 uiteindelijk de definitieve plannen op. (Gemeentearchief Haarlem)

werken aanvankelijk een succes. De nieuwe aanbestedingen leverden zelfs meer voordeel op dan verwacht en de nieuwe stadsfabriek, Van der Boon, voldeed prima.³⁹ Maar na de eerste aanbestedingstermijn ontstonden problemen. De stadsfabriek had (te) veel extra taken van het stadsbestuur gekregen, en was niet in staat de vele bestekken tijdig op te stellen. Hij kreeg de beschikking over een assistent en toen dit niet voldoende bleek werd vanaf 1782 een mede-fabriek benoemd.⁴⁰ Het ideaal, het in een hand brengen van het beheer van de ste-

delijke gebouwen en werken, bleek onhaalbaar en was gebaseerd op een verkeerde inschatting van de omvang van de werkzaamheden. Ondanks de aanpassingen stegen de onderhoudskosten van de stedelijke werken terwijl de kwaliteit zichtbaar afnam.⁴¹ Dit werd op een voor het stadsbestuur pijnlijke manier duidelijk bij de herstelwerkzaamheden van de 'Naakte sluis' waarover meerdere werkseizoenen werd gedaan (afb. 4). Langs de sluis liep een belangrijke trekvaartverbinding en het werd door verschillende vroedschapsleden als een

Afb. 8. J. Smit, het nieuwe diaconiehuis te Haarlem, gevel aan de Koudenhoorn, 1768. Jan Smit voorzag in de wens van de vroedschap van een deftig maar sober gebouw door het gebruik van een baksteenclassicisme. De lange gevel langs de Nieuwe Gracht vormde een verdubbeling van de voorgevel en had twee frontons. (Gemeentearchief Haarlem)

Afb. 9. J. Smit, kappenplan voor het nieuwe diaconiehuis te Haarlem, 1768. Tijdens de uitvoering leidden veranderingen in de plannen door Jan Smit tot conflicten met de aannemers van het timmerwerk. Hierdoor werd de afwikkeling van de bouw bemoeilijkt. (Gemeentearchief Haarlem)

affront voor de stad ervaren dat de incompetentie van het Leidse bouwbedrijf zo ongenadig zichtbaar werd voor het oog van bezoekende vreemdelingen.⁴²

Een onderzoekscmissie naar de Leidse financiën weet in haar rapport uit 1786 de verslechterende stedelijke werken aan gebrekkig toezicht en controle vanuit het stadsbestuur. Bij de hervorming van 1768 was teveel zeggenschap naar de stadsfabriek overgeheveld. In 1787 kregen bestuurlijke verantwoordelijkheid en toezicht, dat tot 1768 door de thesaurier extraordinaris was waargenomen, opnieuw vorm door de oprichting van permanente vroedschapscommissies die het stadswerk zouden gaan leiden.⁴³ In feite werd daarmee het plan van Van der Velden uit 1786 uitgevoerd. De schuld voor de oplopende kosten en de verminderde kwaliteit van de openbare werken lag echter niet alleen bij falend bestuur. De aannemers droegen evenzeer schuld omdat zij uit baatzucht de werken lieten uitvoeren met minder geschikte materialen, door de minst bekwame arbeiders gedurende de slechtste seizoenen. Dit werd gezien als een rechtstreeks gevolg van de wijze van aanbesteding. Vooral aannemers die het niet zo nauw namen met de in de bestekken gespecificeerde voorwaarden slaagden er in de werken te verkrijgen. Eerlijke bazen bleken niet in staat te concurreren met de geboden

bedragen en liepen zelfs het gevaar door hogere, maar reële, inschrijvingen verdacht te worden van oplichting.⁴⁴

De gevaren en bezwaren van aanbesteding die in 1786 in de vroedschap van Leiden werden besproken waren voorheen zeker niet onbekend. In Leiden werd bijvoorbeeld al in 1773 bij de nieuwbouw aan een vleugel aan het gebouwencomplex van het Heilige Geestweeshuis (afb. 5), noodzakelijk voor de samenvoeging met het Armkinderhuis, door de regenten toestemming gevraagd van het stadsbestuur om in weerwil van de stedelijke besluitvorming van 1768 het werk in daggeld uit te voeren.⁴⁵ Volgens de regenten leerde de ervaring dat de kwaliteit van aangenomen werk vaak tekort schoot: muren werden niet volgemetseld, maar volgestort met vuilnis of hol gelaten, en vaak werd kwalitatief slecht materiaal gebruikt. De regenten ontkenen niet dat uitgebreide bestekken en goed toezicht dit konden voorkomen, maar het opstellen van dergelijke bestekken was tijdrovend. Voor de regenten was dit onacceptabel omdat het de bouw en de samenvoeging van de twee kinderkinderhuizen, gericht op kostenbesparing, sterk vertraagde. De regenten hielden het bovendien voor onmogelijk om op een omvangrijke werkplaats zonder een groot aantal opzichters goed toezicht te houden. Zelfs als al deze moeite werd genomen en extra kosten werden gemaakt, bestond geen

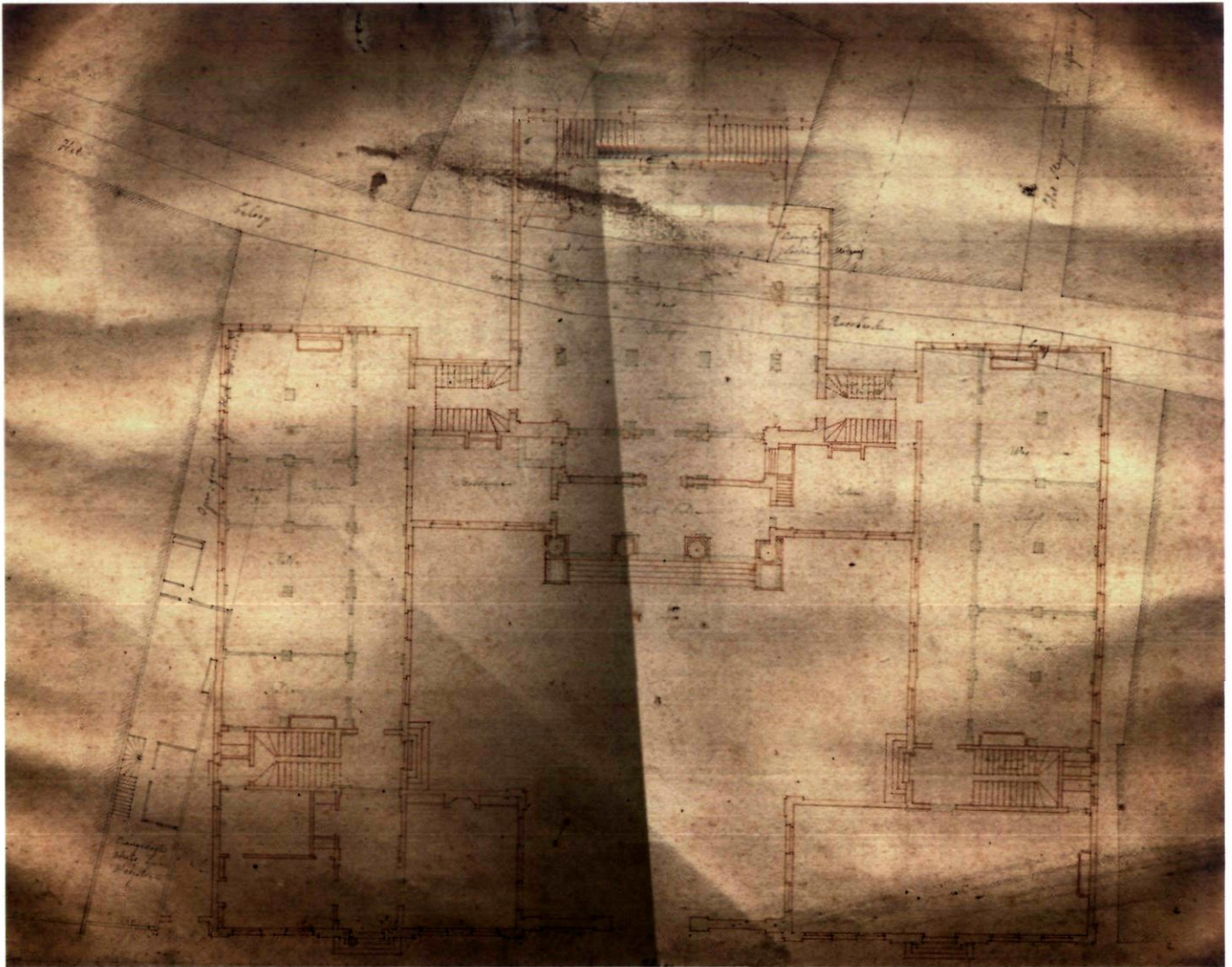
Afb. 10. R. van Bol'es (toegeschreven), ontwerp voor het nieuwe Sint Jacobsgasthuis in Schiedam, ca. 1783. Dominicus Doom, burgemeester van Schiedam en regent van het Jacobsgasthuis, betitelde de gebouwen van stadsarchitect Rutger van Bol'es als 'monsters'. Dit project werd dan ook afgewezen en de Rotterdamse architect Giovanni Giudici werd gevraagd de ontwerpen voor het nieuwe gestichtsgebouw te leveren. (Gemeentearchief Schiedam)

garantie voor kwaliteit. Men gaf daarom de voorkeur aan uitvoering in daggeld, zodat er voor de aannemers geen reden was om slecht werk te leveren of te besparen op materiaal.⁴⁶ De overtuiging dat kwaliteit verband hield met de manier van uitvoering was algemeen. Het gold als een compliment als men verklaarde dat een aangenomen werk was uitgevoerd "alswaar 't in daggelt gemaakt".⁴⁷ Het is veelzeggend dat stadsfabriek Van der Boon, aan wie men het verzoek van de regenten ter beoordeling had voorgelegd, deze argumentatie ten volle onderschreef, waarna de burgemeesters instemden met het verzoek.⁴⁸

Aanbesteding in de praktijk, bouwprojecten in Haarlem en Schiedam

Van der Wall had de Delftse burgemeesters en vroedschap dan

wel overtuigd dat het voor een stad of 'collegie' het 'beste en voordeelgigst' was al het werk aan te besteden, toch waren er valkuilen.⁴⁹ Het Haarlemse stadsbestuur had enkele jaren eerder met de door Leidse weeshuisregenten beschreven praktijken te maken gekregen bij de bouw van het nieuwe diaconiehuus.⁵⁰ Het plan voor dit armenhuis, veruit de grootste bouwopgave van de stad in de achttiende eeuw, op de hoek van de Nieuwe Gracht en Koudenhoorn was niet opgesteld door de stadsfabriek Isaac Roussel († 1768), omdat hij er niet in slaagde een goed doordacht en financieel haalbaar gebouw te ontwerpen (afb. 6). Het Haarlemse stadsbestuur had daarom advies ingewonnen in de Amsterdamse bouwwereld.⁵¹ De Amsterdamse timmerbaas Jan Smit (1726-1807) was verantwoordelijk voor het plan en de daarop gebaseerde bestekken en werd in 1768 als 'directeur' over de bouw aangesteld (afb. 7 en 8).⁵² In die hoedanigheid was hij verantwoordelijk voor

Afb. 11. G. Giudici (toegeschreven), plattegrond van het nieuwe Sint Jacobsghasthuis in Schiedam, ca. 1786. (Gemeentearchief Schiedam)

de juiste uitvoering van de bestekken en hij hield toezicht op de aannemers, waarvoor hij twee à drie dagen per week op de bouwplaats aanwezig moest zijn.⁵³ Tijdens de uitvoering ontstond een conflict met de aannemers van de timmerwerken, waarna het stadsbestuur besloot tot de instelling van een commissie van bouwkundigen die het gebouw, na de oplevering en voor de betaling van de laatste termijn van de aanneemsom, zou opnemen.⁵⁴

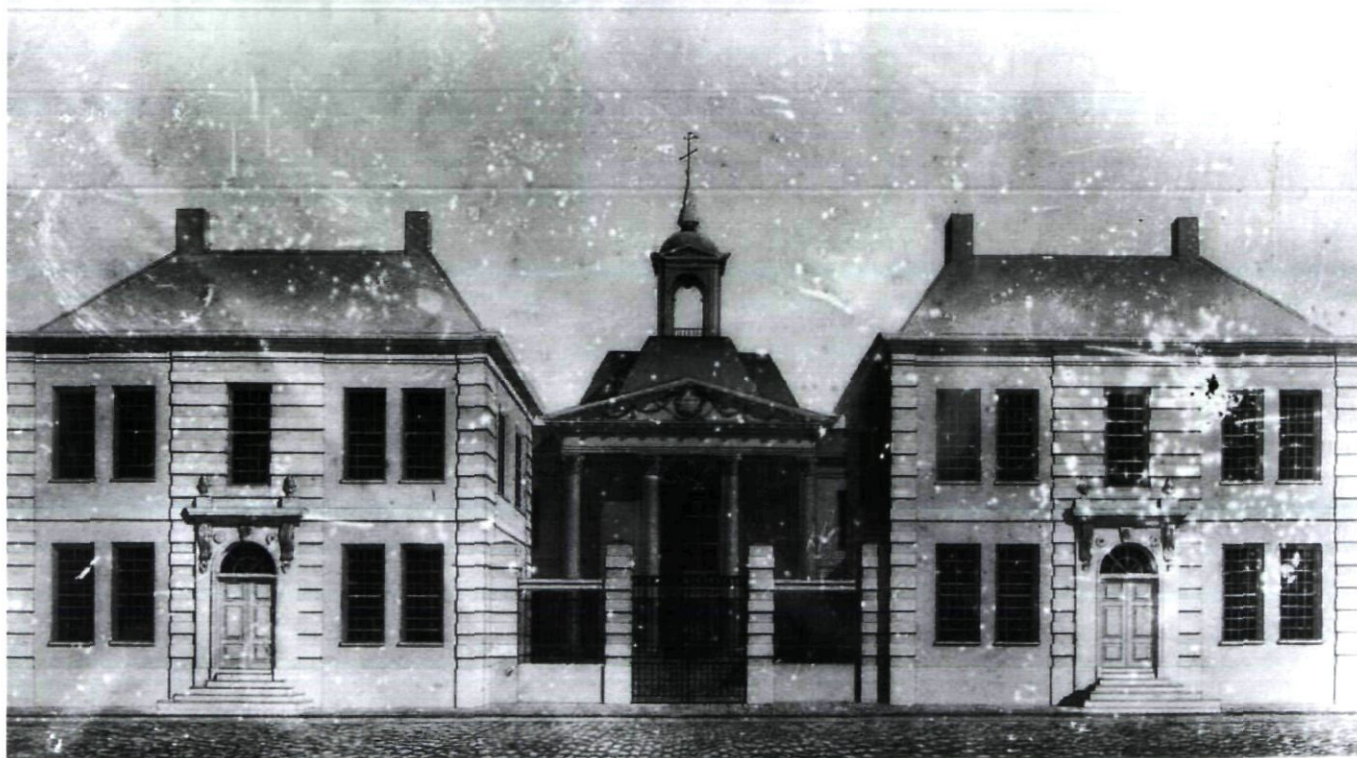
Tijdens de inspecties door de commissie kwamen allerlei gebreken en misstanden aan het licht, waarvoor de commissie bedragen in mindering bracht. Het metselwerk van de fundamenten bleek op sommige plaatsen te dun en er was "tot overtuigens bijna geen cement in de mure gebruykt", enkel "goed duinsant".⁵⁵ De aannemers ontkenden dit maar verwezen ook naar rechtstreekse opdrachten van Smit, die bijvoorbeeld de aanpassingen in de fundamenten had geëist, maar hen op andere plaatsen had verplicht duurder materiaal te gebrui-

ken.⁵⁶ De metselbazen brachten daarom meerwerk in rekening. De aannemers van het timmerwerk reageerden met een soortgelijke verdediging van de in hun werk geconstateerde gebreken. Smit zou tijdens de uitvoering van het werk continue de bestekken en plannen hebben aangepast. De constructie van het plafond in de eetzaal was, overigens met instemming van de burgemeesters, aangepast, waardoor de uitvoering meer kostte. De aannemers hadden daarbij weliswaar verklaard niets extra in rekening te brengen, "maar den directeur zeyde ons zulks te zullen vergoeden aan een andere zijde waar het gebouw niet door gekrenkt was".⁵⁷ De aannemers maakten wel bezwaar toen Smit de vorm van het omgaande dak en de grote sierlijst van de gevel veranderde en op een meer kostbare wijze wilde laten uitvoeren. Om aan deze bezwaren tegemoet te komen had Smit gezegd: "daar staan binten ruym genoeg op, gij kunt wel zoo veel deese en zoo veel aan de andere zijde daar uytlaten en ik wil er geen car-

beelen in hebben, dan is uw beswaar gevonden” (afb. 9).⁵⁸ Smits reactie aan het stadsbestuur ging voorbij aan de kritiek van de commissie en de aannemers en hij legde uitsluitend zijn berekeningen over van de restantvordering van de aannemers. Smit verklaarde dat hij had “getragt de aannemers zooveel te bevoordeelen als doenlijk was en [...] gehandelt zoo [hij] wenschte in 't geval zijnde behandelt te werden”.⁵⁹ Dit voldeed geenszins in de ogen van de commissie die verbolgen reageerde met een scherpe memorie, waarin de werkwijze van Smit zwaar werd bekritiseerd. Door het gebrek aan goede administratie, “den directeur [heeft] nooyt geen aantekening van een of ander [...] gehouden”, en slechte controle van het gebruikte materiaal, “want hij weet niet wat kalk en sement off getal van steen aan het huys zijn gebruykt geworden”, kon Smit onmogelijk bepalen wat de aannemers nog van de stad mochten vorderen. Door de onderlinge verrekeningen waren de bestekken, tekeningen en memories van bruikbaarheid en waarde bij de afwikkeling van de bouw ontgaan, terwijl de aannemers door de ontstane verwarring zichzelf zo veel mogelijk trachten te bevoorstellen.⁶⁰ Na al deze rapporten

bleef het stil aan de kant van het stadsbestuur. De verantwoordelijke stadsbestuurders toonden geen enkele behoefte zich verder in deze slangenkuil te begeven en ondanks de ernstige constatering van de eigen bouwkundig adviseurs lieten zij aan de aannemers betalen.⁶¹ Wellicht wilden de burgemeesters, die nauw bij het bouwproces waren betrokken, aan de problemen zo min mogelijk ruchtbaarheid geven uit angst hiervoor verantwoordelijk te worden gehouden.

In Haarlem durfden de stadsbestuurders een confrontatie met de aannemers niet aan, maar in Schiedam ontstond een juridisch conflict tussen de regenten van het Sint Jacobsgasthuis en de aannemer Gerrit Bakker van het nieuwe gestichtsgebouw aan de Hoogstraat (1786-1790).⁶² De plannen en tekeningen waren opgesteld door de Rotterdamse architect Giovanni Giudici (1746-1819) en het was gebouwd onder het opzicht van George van den Bergh (afb. 10 en 11).⁶³ De stadsarchitect Rutger van Bol'es (1727-1790) was gepasseerd voor de opdracht, omdat hij – volgens een verklaring van Van den Bergh – in de ogen van de regenten ‘monsters’ van gebouwen maakte (afb. 12).⁶⁴ Van Bol'es raakte echter op een gegeven

Afb. 12. Aanzicht van het Sint Jacobsgasthuis naar ontwerp van Giudici. (Foto Gemeentearchief Schiedam, verblijfplaats tekening onbekend)

moment weer betrokken bij de bouw en zijn bevindingen leidden mogelijk tot het conflict met de aannemer.⁶⁵ In ieder geval werden bij de opname van het gebouw een aantal afwijkingen geconstateerd ten opzichte van het bestek, zoals andere materiaalsoorten, minder diepe fundamenten en het ontbreken van enkele kaspanten, vensters en deuren. Bovendien was ontdekt dat de Ionische zuilen in het interieur van de gasthuiskerk voorzien waren van Dorische basementen. Op basis van deze bevindingen maakten de regenten bezwaar tegen het door de aannemer in rekening gebrachte meerwerk.⁶⁶ Gerrit Bakker startte een procedure bij de schepenkamer in Schiedam, waarbij de regenten een tegeneis stelden. Bakker verklaarde echter in zijn verweerschrift zich daarover weinig te 'bekreunen' omdat "niet is gedaan of gepleegd dan op verzoek en order bewilliging of van hem zelfs of van die die 't opzigt over de gemelde gebouw hadden ten minsten daartoe gesteld waaren en wiens orders hij moet respecteren".⁶⁷ In de procedure werden een aantal getuigen opgevoerd om de stellingen van Bakker te verifiëren, waaronder Giudici en Van den Bergh.⁶⁸ Giudici was zelf vrijwel nooit aanwezig geweest op de bouwplaats en moest zich van beantwoording van de meeste vragen betreffende het bouwproces onthouden. Hij verklaarde dat hem van enige ontevredenheid van de kant van de regenten omtrent de bouw niets bekend was. Over de basementen merkte hij op dat deze niet Dorisch waren maar Attisch "passende onder allen de orders uitgezondert aan de Toscaense". Het Attisch basement was ook toegepast op de vier grote Corinthische zuilen aan de voorgevel van de kerk, waarover geen aanmerking was gemaakt. Dit was voor Giudici voldoende bewijs dat een 'onkundige' het werk had opgenomen.⁶⁹

De verklaringen van opzichter Van den Bergh zijn voor het beeld van de gang van zaken op de bouwplaats van groot belang. Hij verantwoordde de gemaakte aanpassingen ten opzichte van de bestekken. De locatie van het gebouw werd na de aanbesteding aangepast nadat de aankoop van een naburig perceel was misgelopen. Dit maakte het onmogelijk om alle geplande vensters en deuren in de zijgevels te plaatsen. In de bestekken was hier overigens rekening mee gehouden, aanpassingen "t zij grooter of kleinder, minder off meerder materialen" waren mogelijk.⁷⁰ Het verschil in diepte van het fundament was veroorzaakt door verzakkingen van de dijk van de Hoogstraat door de graafwerkzaamheden waardoor schade aan de omliggende huizen en gebouwen werd gevreesd. De regenten, hiertoe aangezet door verontruste omwonenden, hadden gezegd desnoods van de voorgeschreven diepte af te willen zien. Het weglaten van enkele kaspanten was veroorzaakt door een vroeg invallende herfst met stortregens die noodzaakten het gebouw snel onder dak te brengen. Dit was volgens Van den Bergh verrekend met ander werk. Verrekening was toegepast met kennis en instemming van de opzichter, waardoor wellicht van de letter van het bestek was afgeweken, maar het gebouw niet geschaad.⁷¹

Calamiteiten en de dynamiek van het bouwproces maakten veranderingen ten opzichte van de bestekken soms onvermijdelijk, zelfs gewenst. Dergelijke aanpassingen dienden echter

zorgvuldig te worden genoteerd, liefst in de originele bestekken. Van der Wall was hier een groot voorstander van. Hij adviseerde in zijn 'plan' voor het Delftse bouwbedrijf bovendien, met het oog op de beheersbaarheid van de kosten, dergelijke wijzigingen alleen toe te staan met kennis en instemming op bestuurlijk niveau.⁷² Het is niet verwonderlijk dat bij de opname van de gebouwen in Haarlem en Schiedam zoveel afwijkingen werden geconstateerd. De opnemers beschikten immers alleen over de oorspronkelijke bestekken. Eenzijdige veranderingen van het bestek zoals door Jan Smit, hoewel kennelijk niet ongebruikelijk, waren funest voor een gestroomlijnde en controleerbare afwikkeling van de bouw, zeker uit het oogpunt van de opdrachtgevers. Door de slechte administratie van veranderingen was men geheel afhankelijk van verklaringen van de opzichters. Achteraf beklagden de Haarlemse timmerbazen zich er misschien over dat zij Smit te zeer "in alle zijne mislijding geobedieert" hadden, maar zoals Van den Bergh in de Schiedamse rechtszaak verklaarde, een aannemer moest "naar zijn orders maar werken al waar 't geheel verkeerd".⁷³ Het gevoerde toezicht beantwoordde daardoor niet aan zijn doel: aannemers konden zich achter rechtstreekse opdrachten of instemming van de opzichters verschuilen terwijl de opzichters zelf belang hadden bij het verhullen van eigen falen. In Haarlem was de bepaling dat Smit slechts twee of drie dagen per week op het werk moest verschijnen kortzichtig, omdat hij hierdoor onmogelijk van alle werkzaamheden of de gebruikte materialen op de hoogte kon zijn. Uiteindelijk bleef het bouwproces, ondanks de genomen voorzorgsmaatregelen en gemaakte kosten, voor stadsbesturen onbeheersbaar en werden ze geconfronteerd met onverwachte kosten en slecht werk. Het moet voor stedelijke opdrachtgevers frustrerend zijn geweest dat de aanstelling van een opzichter geen enkele garantie bood voor een gedegen, foutloze en economische uitvoering.

Bestuurlijk en financieel onvermogen

Stedelijke financiën en de organisatie van het bouwbedrijf beïnvloedden elkaar en waren onlosmakelijk verbonden. De ontevredenheid over de kwaliteit en kosten van openbare werken werd in de tweede helft van de achttiende eeuw versterkt door noodzakelijk bezuinigingen. Stadsbesturen stonden voor een vrijwel onmogelijke taak om met minder financiële middelen alle benodigde werken te laten uitvoeren. Desalniettemin spreekt uit de rapporten en onderzoeken het optimisme van mogelijke oplossingen en verbeteringen. Van der Wall presenteerde in ieder geval een ideaal van een volledig onderhouden stedelijke ruimte die in niets onderdeed voor die van de andere steden in Holland terwijl de kosten tot een minimum konden worden teruggebracht.⁷⁴

Ondanks het door de stadsbesturen uitgesproken vertrouwen in de eigen maatregelen bleek geen enkele hervorming daadwerkelijk op lange termijn succesvol. Het is lastig de oorzaken van dit falen te duiden, maar onbegrip en onkunde van de stadsbestuurders met betrekking tot de bouwwereld lagen aan de basis ervan. Hierdoor waren zij afhankelijk van bouwkun-

dige adviseurs binnen het stedelijk bouwbedrijf en daarbuiten. Om hieraan te ontkomen bedachten stadsbesturen nieuwe procedures en bureaucratische maatregelen. Er werd volledige controle nagestreefd door de invoering van nieuwe administratieve regels en een meer hiërarchische organisatie. In wezen institutionaliseerde het stadsbestuur daarmee het wantrouwen jegens het eigen bouwbedrijf en personeel. De procedurele voorschriften leidden echter niet tot kostenbesparingen. Hiervoor waren andere ingrepen noodzakelijk zoals de invoering van aanbesteding voor het reguliere onderhoud in Leiden en Delft. Dergelijke ingrepen hebben iets halfslachtigs en de gevolgen waren niet goed doordacht. Het succes kon alleen door een proces van 'trial and error' worden vastgesteld. Vaak waren maatregelen puur gericht op kostenbesparing op de korte termijn, zoals de afschaffing van onnodig geachte ambten. Dit werd na verloop van tijd vaak weer betreurd en leidde tot heropricting van vergelijkbare ambten en de herinvoering van bestuurlijk toezicht.

De positieve resultaten in Delft kunnen voor het grootste gedeelte op het conto van Johannes van der Wall worden geschreven. Dankzij zijn energieke, actieve houding en zijn vastberadenheid werden de hervormingen een succes. Dat het door de stadsbestuurders gevoerde beleid sterk op Van der Wall rustte, blijkt uit de notulen van het college van fabricage: nadat Van der Wall begin 1787 niet meer in der vergaderingen verscheen nam de kwaliteit van de besluitvorming sterk af.⁷⁵ Succes hing niet zozeer samen met de maatregelen die genomen werden als wel van degenen die voor de uitvoering verantwoordelijk waren. Iemand als Van der Wall kon vanwege een unieke combinatie van persoonlijke eigenschappen en kennis een vuist maken tegen corrumperende elementen binnen het stedelijk bouwbedrijf die iedere verandering per definitie als verslechtering afwezen en frustrerden. Hervormingen en aanstellingen droegen hierdoor een zeker risico in zich, waarbij stadsbesturen en regentencolleges uitgeleverd waren aan de grillen van de bouwwereld. Hierin leken ze uiteindelijk te berusten.

Noten

Gebruikte afkortingen:

GAA	Gemeentearchief Amsterdam
GAD	Gemeentearchief Delft
GAH	Gemeentearchief Haarlem
GAL	Gemeentearchief Leiden
GAS	Gemeentearchief Schiedam
ORA	Oud Rechtelijk Archief
SA	Stadsarchief

¹ Dit artikel vormt de weerslag van lopend onderzoek naar de organisatie van het stedelijke bouwen in Holland in de achttiende eeuw. Dit onderzoek, uitgevoerd aan de Universiteit Utrecht, is onderdeel van het NWO-programma *Passion and Control: patronage in eighteenth-century architecture*, waarin overheidsarchitectuur in de periode 1700-1830 centraal staat.

- ² GAL SA 1574-1816 515 (notulen van de vroedschap 1784-1786) bijlagen 21 augustus 1786 memorie Romswinkel
- ³ Over het verband met het beheer van het stedelijk bouwbedrijf en de stedelijke financiën zie bijvoorbeeld: GAD SA 1246-1795 13.8 (resolutieboek van de veertigraad 1783-1786) fol. 44; GAH SA tot 1795 Rood 135 (vroedschapsresoluties 1747-1748) fol. 25 en fol. 75 ev.; GAL SA 1574-1816 1491 (rapporten ter verbetering stedelijke financiën 1703-1791), 1493 (rapporten ter verbetering stedelijke financiën 1753, 1768), 5035 (stukken betreffende bezuinigingen ten aanzien van openbare werken 1751); GAS SA tot 1795 26 (resoluties burgemeesters en vroedschappen 1787-1789), fol. 20verso. In de zeventiende eeuw maakten de uitgaven voor de stedelijke gebouwen en werken ruim twintig procent uit van de totale uitgaven, zie voor Leiden: P. Nagtegaal, 'stadsfinanciën en stedelijke economie, invloed van de conjunctuur op de Leidse stadsfinanciën 1620-1720, *Economisch en Sociaal-historisch Jaarboek* 52 (1989), 96-147. Op basis van het bestudeerde materiaal is geen reden aan te nemen dat dit wezenlijk veranderde in de achttiende eeuw.
- ⁴ GAD SA 1246-1795 16.10 (resoluties burgemeesters 1772-1776) fol. 14 e.v., 19 mei 1772.
- ⁵ Zie over Van der Wall en de Delftse Fundatie van Renswoude: E.P. De Booy, J. Engel, *Van erfenis tot studiebeurs, de Fundatie Van Renswoude te Delft*, Delft 1985; C. Gaemers, *Nalatenschap als toekomst, de Fundaties van de Vrijvrouwe van Renswoude 1754-1810*, Zutphen 2004.
- ⁶ GAD SA 1246-1795 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784) artikel 3.
- ⁷ GAD SA 1246-1795 16.10 (resolutieboek van de burgemeesters 1772-1776) fol. 20 e.v., fol. 33. Zie over Van der Wall en het Delfts stedelijk bouwbedrijf: C.A. van Swighem, 'De stadsfabriek in de tweede helft van de achttiende eeuw' in: R. Meischke e.a. (red.), *Delftse studiën, een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst*, Assen 1967, 293-328.
- ⁸ GAD SA 1246-1795 937 (rapport betreffende de stadsfabricage 1772).
- ⁹ In Haarlem heette deze functionaris stadsonderfabriek, na de afschaffing van het opperfabrieksambt in 1748 simpelweg stadsfabriek; in Leiden gaven na 1702 de stadstimmerman en stadsmetseelaar leiding aan het bouwbedrijf, tussen hen bestond geen werkelijke hiërarchie, vanaf 1768 werd een stadsfabriek aangesteld die de aansturing van het bouwbedrijf overnam; in Delft gaf de stadsfabriek leiding aan het bouwbedrijf; Amsterdam had in de eerste helft van de achttiende eeuw verschillende stadsbazen in dienst, in 1746 werd een directeur van stadswerken aangesteld; in Schiedam werd de stadstimmerman vanaf het begin van de achttiende eeuw aangeduid als stadsarchitect.
- ¹⁰ In Haarlem bestond tot 1748 het ambt van opperfabriek, in de periode 1754-1768 waren commissarissen van de stadsfabriek aangesteld; in Leiden bestond tot 1768 het ambt van thesaurier extraordinaris, in 1787 werden twee colleges aangesteld, de zogenaamde 'gecommiteerden tot de fabricage'; Delft had twee havenmeesters, een van de stad Delft en een van Delfshaven, belast met het toezicht op de stedelijke gebouwen en werken; in Amsterdam bestond een college van zes of zeven thesaurieren ordinaris; in Schiedam was een

- fabrieksmeester aangesteld.
- 11 GAL SA 1574-1816 10514 (instructie voor de thesaurier extraordinaris, achttiende eeuw).
- 12 GAL SA 1574-1816 507 (notulen van de vroedschap 1765-1770) fol. 231 e.v., in 1768 werd de aanstelling van Van Banchem in 1630 uitgebreid besproken in de vroedschap. Zie ook: G. Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede, Arent van 's-Gravesande Architect en ingenieur (ca 1610-1662)*, Dissertatie Leiden 2001, 72, 58-94. Zie over het Leidse stadsbouwbedrijf: E. Pelinck, 'De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden (1575-1818)', *Leids Jaarboekje* 1967, 59-76; P.J.M. de Baar, L. Barendregt, H. Suurmond-Van Leeuwen, *Stadstimmerwerf, Stadshulpwerf, Stadswerf*, Leiden 1986.
- 13 M.R. Prak, *Gezeten Burgers, de elite in een Hollandse stad*, Leiden 1700-1780, Den Haag 1985, 38-49.
- 14 GAL SA 1574-1816 10508 (instructies stadstimmerman, -metselaar, -meesterknecht en werkgasten aan de werf, 1732), achter in dit instructieboek waren notities met besluiten opgenomen, deze waren echter onvoldoende informatief; GAD SA 1246-1795 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784) artikel 7.
- 15 GAL SA 1574-1816 5035 (stukken betreffende bezuinigingen ten aanzien openbare werken 1751).
- 16 GAD SA 1246-1795 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784) artikel 7.
- 17 GAH SA tot 1795 Rood 135 (vroedschapsresoluties 1748-49) fol. 75 e.v.
- 18 GAH SA tot 1795 Rood 138 (vroedschapsresoluties 1754-55) fol. 10 e.v.
- 19 GAL SA 1574-1816 5035 (stukken betreffende bezuinigingen ten aanzien openbare werken 1751).
- 20 GAD SA 1246-1795 1883a artikel 1. De volledige titel van het plan luidt: 'Plan om de fabricage der stad Delft en van Delfshaven ten allen tijden op de minst kostbaarste en beste wijze tot goed aanzien van de stad tot het meeste voordeel voordezelve te kunnen houden uit een veeljaarige ondervinding opgesteld door J. van der Wall, inspecteur van de fabricage dezer stad'.
- 21 GAD SA 1246-1795 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784) artikel 7.
- 22 GAD SA 1246-1795 16.12 (resolutieboek van de burgemeesters 1780-1784) 2 oktober 1784; GAD SA 1246-1795 13.8 (resolutieboek van de veertigraad 1783-1786) fol. 49; GAD SA 1246-1795 1880 (resoluties van het college van fabricage 1785-1794).
- 23 GAA 5039 (Archief thesaurieren ordinaris) 24 fol. 6-7. Zie over het Amsterdamse fabrieksambt in de tweede helft van de achttiende eeuw: C.A. van Swighem, *Abraham van der Hart, 1747-1820: architect, stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965, 18-30; Th. H. von der Dunk, 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester', *Bulletin KNOB*, 94 (1995), 91-114.
- 24 GAL SA 1574-1816 197 (notulen van de burgemeesters 1732-1733) fol. 67.
- 25 GAH SA 1581-1795 Rood 135 (vroedschapsresoluties 1748-1749) fol. 75 e.v.
- 26 GAL SA 1574-1816 10508 (instructies stadstimmerman, -metselaar, -meesterknecht en werkgasten aan de werf, 1732); GAH bibliotheek 43-003739 M (instructie voor de onderfabriek en stadswerkbazen alsmede een reglement voor het bouwbedrijf).
- 27 GAD SA 1246-1795 937 (rapport betreffende de stadsfabricage 1772).
- 28 GAL SA 1574-1816 1491 (rapporten ter verbetering stedelijke financiën 1703-1791), 1492 (rapporten stedelijke financiën 1708-1750, 1753), 1493 (rapporten ter verbetering stedelijke financiën 1753, 1768), 1494 (resolutie vroedschap ten aanzien stedelijke financiën 1753), 1496 (analyse stedelijke financiën 1764).
- 29 GAL SA 1574-1816 1491 (rapporten ter verbetering stedelijke financiën 1703-1791).
- 30 GAD SA 1246-1795 937 (rapport betreffende de stadsfabricage 1772).
- 31 GAD SA 1246-1795 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784) artikel 14.
- 32 GAD SA 1246-1795 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784) artikel 3 en 9.
- 33 GAL SA 1574-1816 1491 (rapporten ter verbetering stedelijke financiën 1703-1791).
- 34 GAL SA 1574-1816 213 (notulen van de burgemeesters 1766-1768) fol. 87verso en fol. 108.
- 35 GAL SA 1574-1816 213 (notulen van de burgemeesters 1766-1768) fol. 86. Zie voor de opleiding van Van der Boon: De Booy, Engel 1985 (zie noot 5), 102-104, 192; Gaemers 2004 (zie noot 5), 219-225, 285.
- 36 De Baar (e.a.) 1986 (zie noot 12), 28.
- 37 GAD SA 1246-1795 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784), in de inleidende artikelen (specifiek artikel 4 en 5) verwoordde Van der Wall deze vrees letterlijk.
- 38 GAD SA 1246-1795 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784) artikel 4.
- 39 GAL SA 1574-1816 218 (notulen van de burgemeesters 1773-1774) fol. 50verso.
- 40 GAL SA 1574-1816 226 (notulen van de burgemeesters 1781-1782) fol. 45verso.
- 41 GAL SA 1574-1816 515 (notulen van de vroedschap 1784-1786) fol. 485 bijlagen.
- 42 GAL SA 1574-1816 515 (notulen van de vroedschap 1784-1786) bijlage 21 augustus 1786 memorie Blok.
- 43 GAL SA 1574-1816 1491 (rapporten ter verbetering stedelijke financiën 1703-1791).
- 44 GAL SA 1574-1816 515 (notulen van de vroedschap 1784-1786) bijlage 21 augustus 1786 memorie Blok.
- 45 Zie voor de bouwgeschiedenis: J.F. Dröge, *Waar wezen in de gevel staan': de bouwgeschiedenis het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandsekerkgracht te Leiden*, Leiden 1990, 35-62.
- 46 GAL SA 1574-1816 218 (notulen van de burgemeesters 1773-1774) memorie in bijlage.
- 47 GAS ORA 236 (getuigenverklaringen Giudici en Van den Bergh 1790) artikel 17 en 18; GAD SA 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784) artikel 14.
- 48 GAL SA 1574-1816 218 (notulen van de burgemeesters 1773-1774) bijlage 4 maart 1774.
- 49 GAD SA 1246-1795 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784) artikel 14.
- 50 Zie voor de bouwgeschiedenis: G. Medema, "'Door nood gedrukt, verarmd en droef te moe": de bouw van het nieuwe diaconiehuus in

- Haarlem 1760-1772', *Kunstlicht*, 25 (2004) 4, 34-39.
- 51 GAH SA tot 1795 Rood 144 (vroedschapsresoluties 1766-1767) fol. 77 e.v. en fol. 83.
- 52 GAH SA tot 1795 Rood 478 (index register originele en authentique stukken 1768) fol. 585. Zie over Jan Smit: E. Lottman, 'Jan Smit, een grote 18de eeuwse Amsterdamse timmerbaas', *Bulletin KNOB*, 77 (1978), 121-152; R. Meischke (e.a.), *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 2001, 107.
- 53 GAH SA tot 1795 Rood 478 (index register originele en authentique stukken 1768) fol. 585.
- 54 GAH SA tot 1795 Rood 316 (burgemeestersresolutie 1769) fol. 146.
- 55 GAH SA tot 1795 Restant Enschede doos 34 II-1040 XI 211 ('berigt [...] wegens het opnemen van het nieuwe diaconiehuis binnen dese stad zo verre als het metselwerk is afgemaakt').
- 56 GAH SA tot 1795 Restant Enschede doos 34 II-1040 XI 211 ('berigt ter verdediging aangaande het opneemen van het metzelwerk van 't Nieuwe diaconiehuys').
- 57 GAH SA tot 1795 Restant Enschede doos 34 II-1040 XI 211 ('antwoord en demonstratie op het berigt door Jacob Schut en Jan de Laurier').
- 58 GAH SA tot 1795 Restant Enschede doos 34 II-1040 XI 211 ('antwoord en demonstratie op het berigt door Jacob Schut en Jan de Laurier').
- 59 GAH SA tot 1795 Restant Enschede doos 34 II-1040 XI 211 ('zienswijze van Jan Smit op de berigten en de tegenberigten op het nieuwe diaconiehuis').
- 60 GAH SA tot 1795 Restant Enschede doos 34 II-1040 XI 211 ('antwoord en demonstratie op de berigten door den gequalificeerden').
- 61 GAH SA tot 1795 Rood 317 (burgemeestersresolutie 1770) fol. 149.
- 62 Zie voor de bouwgeschiedenis: R. Meischke, "Het Sint Jacobsghasthuis te Schiedam", *Bulletin KNOB*, 59 (1960), kol. 21-46.
- 63 Zie over Giovanni Giudici: E. Wiersum, "De architect Jan Giudici 1746-1819", *Rotterdams Jaarboek* (1934), 29-41, J. Verheul, *De architect Jan Giudici 1746-1819, beschouwingen over enkele nog bestaande bouwwerken door Giudici ontworpen tijdens zijn verblijf van 1770 tot 1819 als architect te Rotterdam*, Rotterdam 1938. Over de activiteiten van Giudici in Schiedam: Meischke, 1960 (zie noot 2); Th. H. von der Dunk, 'De bouw van de beurs in Schiedam', *Scydam*, 24 (1998), 84-99.
- 64 GAS ORA 236 (getuigenverklaringen Giudici en Van den Bergh 1790). Deze processtukken zijn getranscribeerd in J.M.M. Jansen, *Zevenhonderd jaar Sint Jacobs-gasthuis te Schiedam*, Schiedam 1982, 59-73. Meischke citeert in zijn artikel over het Jacobsgasthuis (Meischke, 1960, zie noot 62), kol. 21-22, n 1) uit deze processtukken. Hij legt de uitspraak van burgemeester Doom over de 'monsterlijke' gebouwen van stadsarchitect Van Bol'es in de mond van Giudici. Dit is niet juist, het was de opzichter Van den Bergh die daarover een verklaring aflegde.
- 65 GAS ORA 236 (getuigenverklaringen Giudici en Van den Bergh 1790). Uit de verklaringen van Van den Bergh en Giudici blijkt dat Van Bol'es tijdens de bouw namens de regenten opdrachten aan de uitvoerders had gegeven. Rutger van Bol'es was de belangrijkste bouwkundig adviseur van de stad en ondanks de negatieve classificatie als architect-ontwerper stond hij binnen het stadsbestuur goed bekend. Het is aannemelijk dat de regenten van het gasthuis, dat voor de helft uit vroedschapsleden bestond, zich voor de afwikkeling van de bouw tot hem wendden.
- 66 De reconstructie van de rechtsgang wordt bemoeilijkt doordat de eis in conventie, de eis in reconventie en het verweer in conventie niet bewaard zijn gebleven. Het verweer in reconventie (GAS ORA 223 23 januari 1790) hint echter naar een conflict over het meerwerk en ook de bewaarde getuigenverhoren hebben vooral betrekking op de mate van conformiteit aan de bestekken.
- 67 GAS ORA 223 23 januari 1790.
- 68 GAS ORA 236 (getuigenverklaringen Giudici en Van den Bergh 1790).
- 69 GAS ORA 236 (getuigenverklaring Giudici) 1790 artikel 35.
- 70 GAS ORA 236 (getuigenverklaring Van den Bergh 1790) artikel 7, 8, 9, 10, 11.
- 71 GAS ORA 236 (getuigenverklaring Van den Bergh 1790).
- 72 GAD SA 1246-1795 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784) artikel 3.
- 73 GAH SA 1581-1795 Restant Enschede doos 34 II-1040 XI 211 ('antwoord en demonstratie op het berigt door Jacob Schut en Jan de Laurier'); GAS ORA 236 (getuigenverklaring Van den Bergh 1790) artikel 48.
- 74 GAD SA 1246-1795 1883a ('Plan om de fabricage van Delft', ca. 1784) artikel 8.
- 75 GAD SA 1246-1795 1880 (resoluties van het college van fabricage 1785-1794).

“Altoos met ijver geteekent en bewaart”

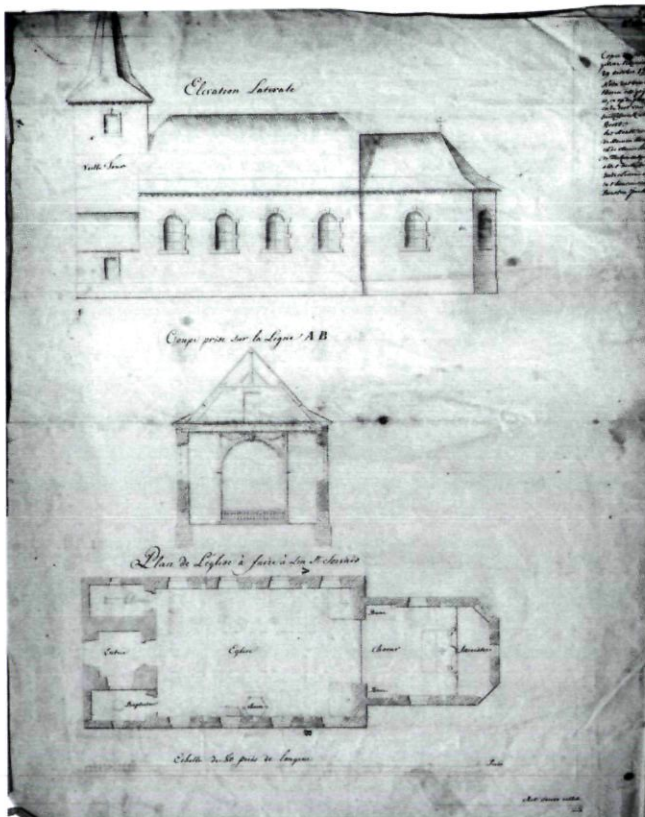
Architectuurtekeningen van Matthias Soiron (1748-1834) als historische bron

Eva Röell

Twee jaar voor zijn dood verzamelde de Maastrichtse meesterschrijnwerker en -metselaar Matthias Soiron alle tekeningen die hij gedurende zijn leven had gemaakt en liet ze in 26 albums inbinden. Een kleine honderd jaar later werd een deel van de tekeningenalbums op de zolder van de hoeve Antoniusband bij Bemelen gevonden.¹ In totaal zijn zestien albums bewaard gebleven, een is in particulier bezit en de overigen bevinden zich in het Rijksarchief Limburg (RAL).² De albums van Soiron zijn als verzameling van tekeningen uit de praktijk

van een achttiende-eeuwse bouwmeester uniek om verschillende redenen. De tekeningen zijn door hemzelf als zodanig bijeengebracht en ingebonden. In ieder album schreef hij een nagenoeg gelijkkluidend pro memorie waarin hij de aard en bedoeling van de albums toelichtte, bovendien voegde hij extra informatie op de tekeningen toe, opdat ze in de toekomst goed begrepen en gebruikt konden worden.³ Van geen enkele andere achttiende-eeuwse bouwmeester uit de Republiek of daarbuiten is een dergelijke verzameling bekend. Overgeleverde architectuurtekeningen zijn in het algemeen afkomstig uit de archieven van opdrachtgevers of verzamelaars. Het enige andere gedeeltelijk bewaard gebleven tekeningenarchief van een Nederlandse achttiende-eeuwse architect is dat van David van Stolk (1692-1770).⁴ Die verzameling is echter aanzienlijk kleiner, anders van samenstelling en met andere, deels onbekende doeleinden bewaard. In het buitenland zijn enkele persoonlijke tekeningenarchieven van achttiende-eeuwse architecten gedeeltelijk bewaard gebleven, zoals van Matthäus Daniel Pöppelmann (1662-1736), Johann Balthasar Neumann (1687-1753) en Robert de Cotte (1657-1735).⁵ In Engeland zijn onder meer tekeningencollecties van John Carr (1723-1807) en van James Gibbs (1682-1754) bewaard.⁶ De omstandigheden waarin deze collecties tot stand kwamen en functioneerden zijn echter steeds anders. Vaak betrof het werk uit ateliers van bijvoorbeeld overheden of het hof. De continuïteit van de instituties waaraan architecten verbonden waren bevorderde het behoud van tekeningen. Waar het wel persoonlijke ateliers betrof waren die vaak grootschalig, dat wil zeggen dat de meester optrad als begeleider van projecten en personeel. Bij Soiron is dit allemaal niet het geval. Van assistenten of leerlingen is voor zover bekend geen sprake en evenmin was Soiron verbonden aan een instituut dat belang had bij het behoud van al zijn tekenwerk.

Soirons tekeningenalbums kunnen worden gebruikt voor onderzoek naar de lokale architectuur- en meubelwerken in de jaren rond 1800. Het belang van goed begrip van de aard en bedoeling van de tekeningen staat daarbij echter voorop. Zijn persoonlijke motieven voor het maken en bewaren van tekeningen en de veelheid van het overgeleverde materiaal, maken de albums van Soiron bovendien tot een uitzonderlijke historische bron voor de beroeps- en tekenpraktijk van een

Afb. 1. St. Servaeskerk in Lin, ontwerp voor vernieuwing. Kopie door Soiron van de nette tekeningen die in 1784 naar de opdrachtgever zijn verzonden, met toelichting betreffende het functionele gebruik van kleur op het origineel. Potlood en pen in bruin. RAL, kaartenverzameling, K 650-3/2.

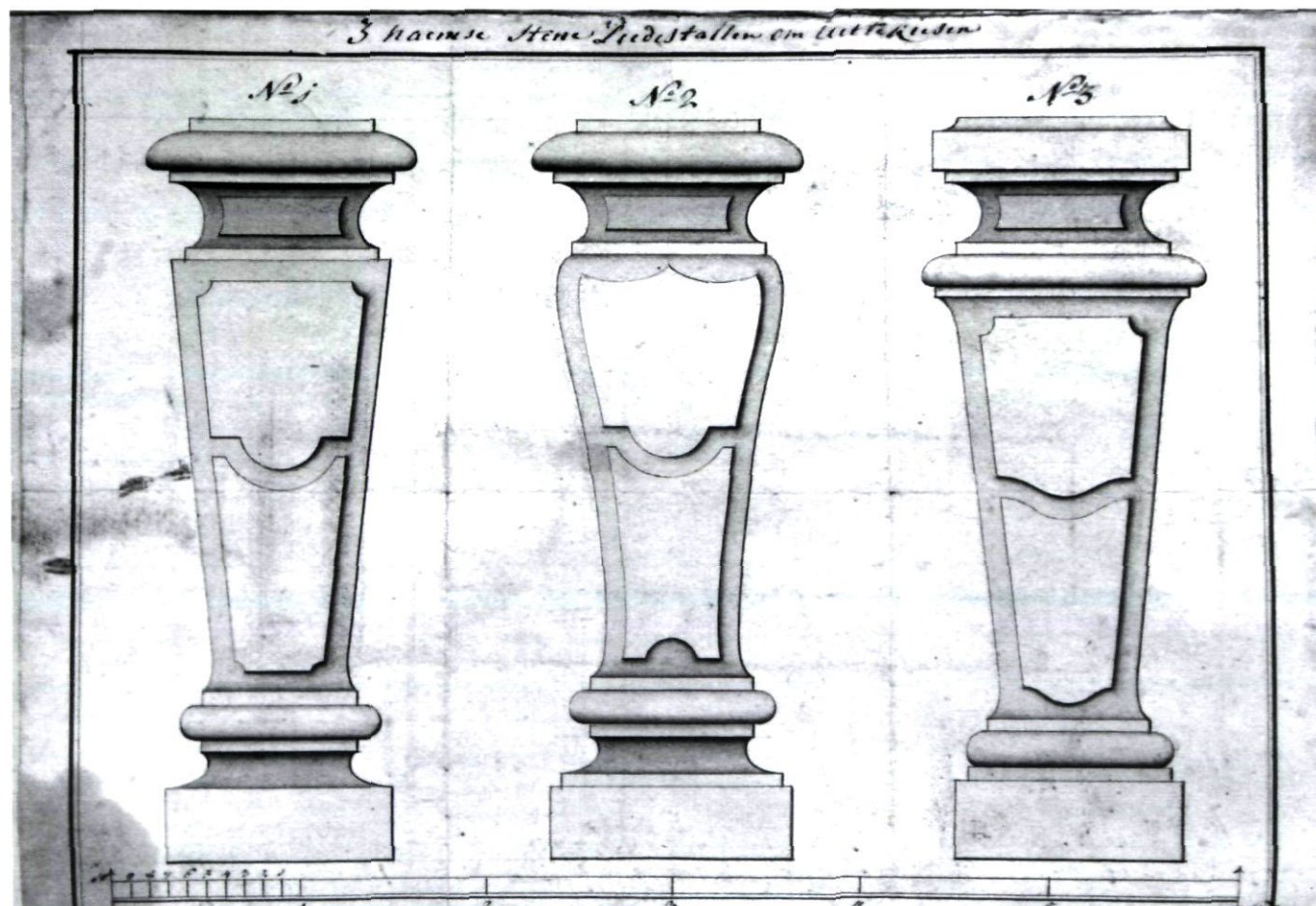
achttiende-eeuws bouwmeester in Zuid-Limburg. Overgeleverde architectuurtekeningen, dat wil zeggen tekeningen gemaakt ten behoeve van ontwerp of uitvoering van een bouwproject, kunnen thans vaak niet meer goed worden begrepen. De vraag naar de relatie tussen vorm en functie van een tekening is immers zelden eenduidig afleesbaar uit de tekening zelf, maar moet worden herleid met behulp van geschreven bronnen, zoals bestekken, correspondentie of beschrijvingen, of door vergelijking met andere tekeningen. Veelal ontbreekt die context geheel of gedeeltelijk, waardoor onze kennis van het architectuurtekenen in de achttiende eeuw deels op aannames en veronderstellingen berust. Dankzij Soiron's eigen toelichting op zijn albums, alsmede de door hem gegeven aanvullende informatie op en rondom de tekeningen zelf, kunnen we zijn werk voor een deel duiden. Daarmee beschikken we over een bron die inzicht geeft in het werk van Soiron en in de tekenpraktijk in het algemeen, maar ook in onze mogelijkheden om architectuurtekeningen te begrijpen.

Acht van de 24 tekeningenalbums en ook de portefeuilles met losse bladen die Soiron in het pro memorie noemt, zijn verloren gegaan. Conclusies over de plaats van de tekeningen in de

albums in het geheel van zijn tekenwerk en beroepspraktijk kunnen daardoor niet definitief zijn. Een beperking ligt bovendien in het feit dat de vele tekeningen in de bewaarde albums lang niet alle van een verklaring zijn voorzien. Soiron is, voor een groot deel dankzij zijn tekeningenalbums, een nog immer bekend Maastrichtse bouwmeester. Een beoordeling van de positie van de kwaliteit en omvang van de praktijk van Soiron in Zuid-Limburg rond 1800 is noodzakelijk voor een juiste waardering van zijn tekeningen als voorbeeld van de algemene tekenpraktijk. In hoeverre was de tekeningenproductie van Soiron uniek of juist typisch? Wat kunnen en mogen we eruit concluderen over de achttiende-eeuwse architectuur- en tekenpraktijk in het algemeen? Door een schets van de praktijk van Soiron en een analyse van de bewaarde tekeningenalbums en van zijn eigen toelichting daarop, wordt in deze bijdrage een aanzet gegeven tot beantwoording van deze vragen.

Praktijk en positie

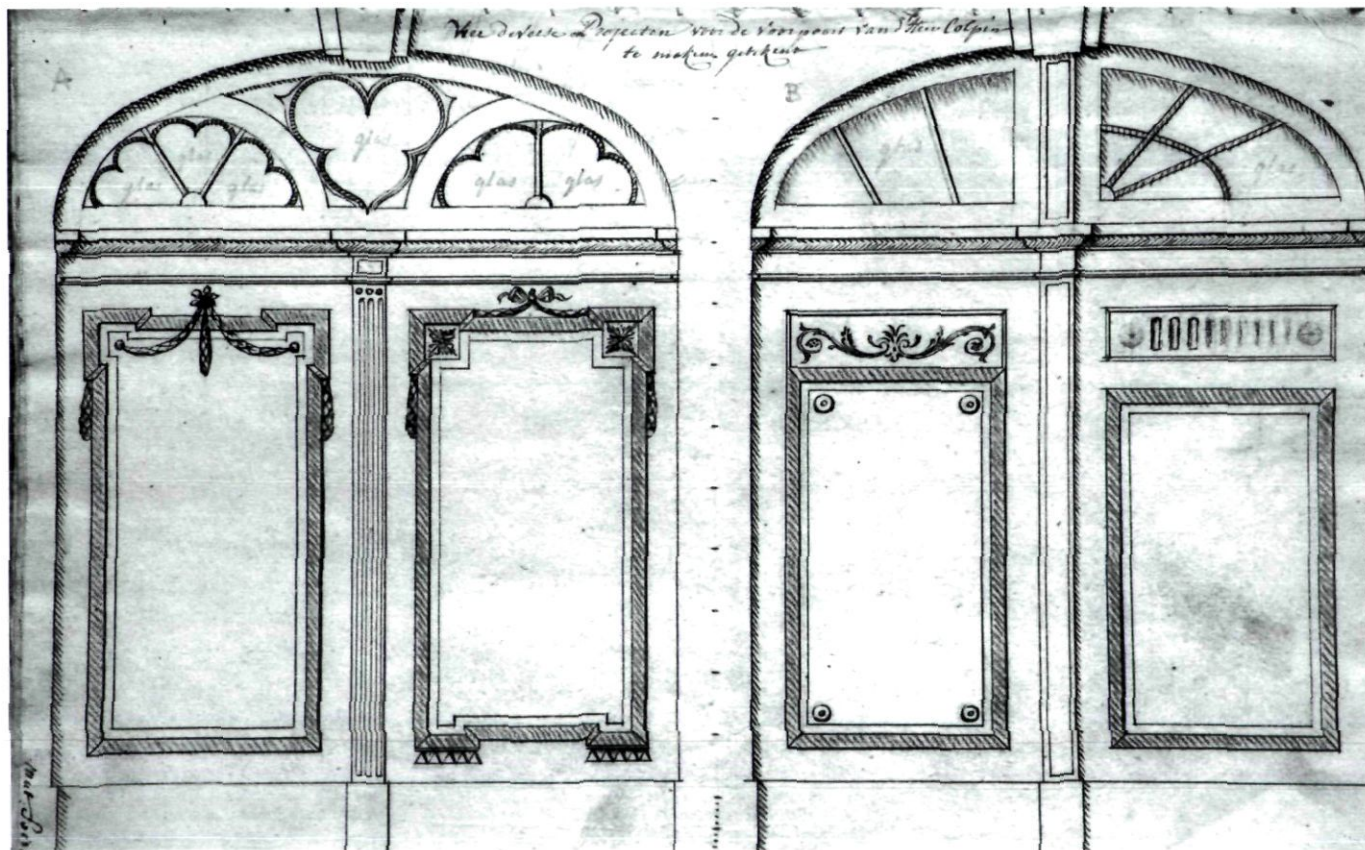
Matthias Soiron werd op 29 januari 1748 gedoopt in de St. Catharinakerk in Maastricht en overleed na een lang werk-

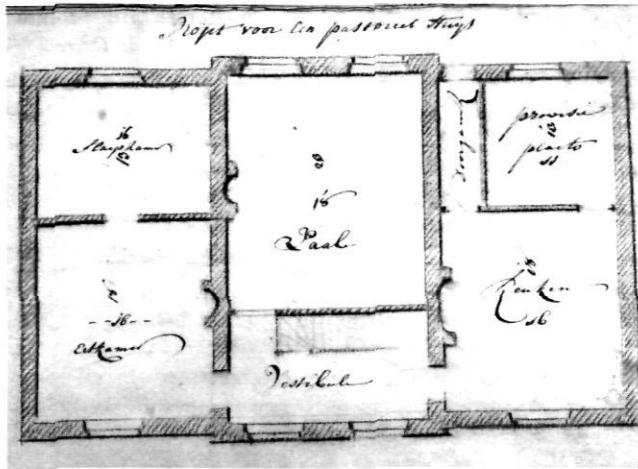
Afb. 2a. '3 naemse stene piedestallen om uit te kiezen'. Pen in zwart en gewassen in grijs, tekst in pen in bruin. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel V, 389.

zaam leven op 1 april 1834.⁷ Als oudste zoon in een geslacht van bouwmeesters leerde hij het vak van huis uit. Zijn grootvader was afkomstig uit de omgeving van Luik en vestigde zich in 1716 in Maastricht als steenhouwer. Ook Matthias' vader, enkele ooms, neven en broers waren werkzaam als aannemer, architect, steenhouwer of schrijnwerker. Naast een ambachtelijke opleiding tot schrijnwerker en metselaar, de twee ambachten waarin hij de meestertitel haalde, volgde Soiron in zijn jeugd tekenlessen bij de Maastrichtse schilder Johannes Bijlevelt.⁸ Vanaf circa 1766 tot aan zijn dood was Soiron in verschillende functies werkzaam op het gebied van architectuur, meubels en interieurs, tuinen, fortificatiewerken en stedenbouw. Zijn opdrachten kreeg hij van de adel en de gegoede burgerij, van de overheid en van kerkelijke genootschappen en functionarissen.⁹ De taken en werkzaamheden van Soiron liepen uiteen, van het maken van opmetingsteekeningen, het vervaardigen van schrijnwerkerswerk of metselwerken, het ontwerpen van interieurs en bouwkundige onderdelen tot het ontwerpen en begeleiden van grootschalige bouw of verbouwingsprojecten. Hij was afwisselend betrokken bij grote bouwprojecten en bij kleine werken. Van een zogenaamde progressieve lijn, bijvoorbeeld van kleine naar grote werken of van de uitvoering naar ontwerp en begeleiding van projecten, was in zijn carrière geen sprake. Enkele van zijn bekendste architectonische werken in Maas-

tricht zijn de verbouwing van de Jezuïetenkerk tot schouwburg (1786), het ontwerp van het wachthuis bij de Onze-Lieve-Vrouwepoort (1786) en het huis Grote Gracht 82, eveneens uit 1786. Werkzaamheden buiten Maastricht betroffen onder meer de herbouw van het huis Haren te Voerendaal, de interieurs in kasteel Borgharen en de uitbreiding van het huis Meerssenhoven. Hij ontwierp nieuwbouw en verbouwingen van kerken, onder andere in Kanne (1784), Heer (1788), Mechelen (1810) en Berg (1826) en van pastorieën, zoals die van Zutendaal (1783).¹⁰ Bij al deze werken trad Soiron op als architect. Dat wil zeggen dat hij verantwoordelijk was voor het ontwerp, de tekeningen maakte en de bestekken schreef. Begeleiding van de uitvoering werd soms door hemzelf gedaan maar kon ook aan een aannemer worden besteed. Exacte gegevens over de verdeling van dergelijke taken bij de projecten zijn echter uitermate schaars, slechts in enkele gevallen is de begrenzing van Soirons werkzaamheden nauwkeurig te bepalen. Ook over projecten waarbij Soiron zelf actief was als metselaar of schrijnwerker is weinig bekend. De tekeningen en de meestertitels van Soiron wijzen op een grote kennis van en vaardigheid in de ambachten, maar de verhouding tussen ontwerp, begeleiding en uitvoering in de praktijk van Soiron kan door een gebrek aan bronnen helaas niet worden vastgesteld. Behalve voor ontwerp en uitvoering van architectuur en meubelwerken, kreeg Soiron ook opdrach-

Afb. 2b. 'vier diverse projecten voor de voorpoort van de heer Colpin te maken getekent'. Potlood, pen in zwart en pen in bruin. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel IX, 5.

Afb. 3. 'Project voor een pastoreel huis'. Potlood, zwart krijt en pen in bruin. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel V, 495

ten voor het maken van opmetingstekeningen van bestaande gebouwen of complexen, zoals van de Antoniuskerk en het bijbehorende kloosterterrein in 1785.¹¹

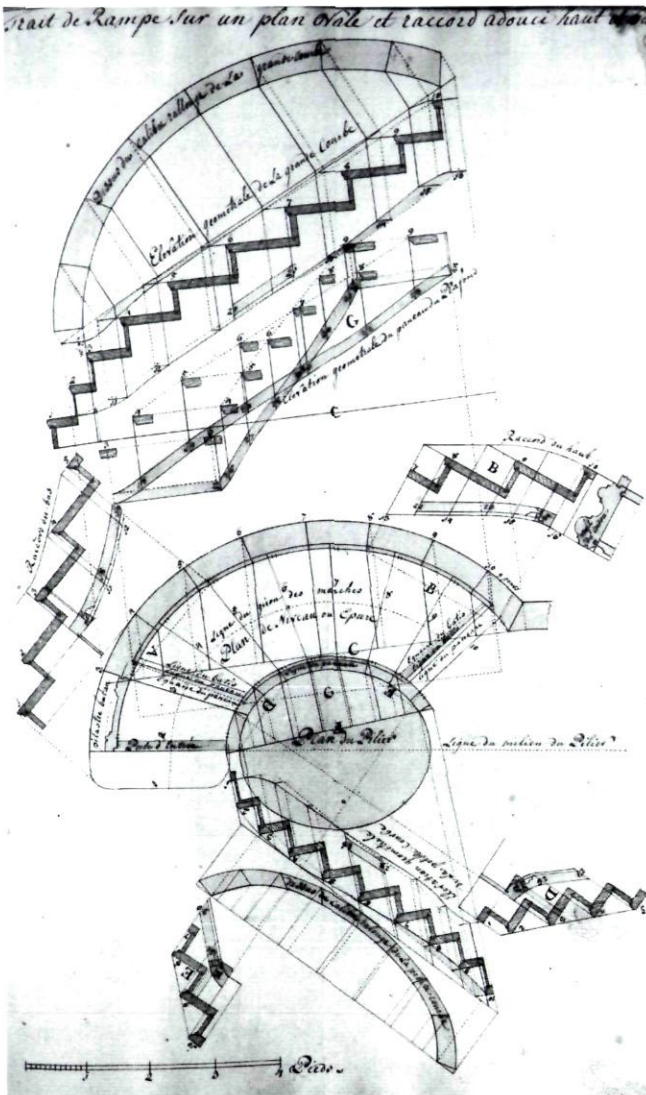
Door zijn lange werkzame leven en de veelheid aan vooraanstaande opdrachtgevers heeft Soiron een aanzienlijke rol gespeeld als ontwerper en uitvoerder van architectuur en meubels in Maastricht en omgeving. Een vaste aanstelling bij de overheid of een private instelling had hij niet, er waren ook weinig institutionele functies te vergeven. Maastricht had een stadsbouwmeester die echter hoofdzakelijk administratieve, controlerende en uitvoerende taken had met betrekking tot onderhoud en eventuele nieuwbouw van stedelijke en militaire werken. Er was een klein aantal stadstimmerlieden en stadsmetselaars en grotere werken werden openbaar aanbesteed.¹² Toen het stadsbestuur in 1786 besloot tot de herinrichting van de gebouwen en het terrein van het voormalige Jezuïetenklooster, werd hiervoor een prijsvraag uitgeschreven. Matthias Soiron won met zijn plan de eerste prijs, de troostprijs ging naar F.P. de Veye.¹³ Blijkbaar had Soiron de beste combinatie gemaakt van de eigentijdse wensen en opvatting op het gebied van stedenbouw en praktische uitvoerbaarheid. In Maastricht, een garnizoenstad, waren ook militair-ingenieurs gelegerd. Tijdens het leven van Soiron stonden die onder leiding van Carel Dumoulin en toen deze in 1774 promoveerde tot directeur-generaal der fortificatiën van de Republiek werd hij opgevolgd door François Samuel de Veye, een telg uit een Maastrichtse familie van ingenieurs en bouwmeesters. Soiron kwam wegens het ontbreken van een militaire opleiding voor een dergelijke functie niet in aanmerking. Desondanks werden verschillende militaire bouwwerken door hem ontworpen en uitgevoerd, zoals de genoemde wacht bij de O.L.V. Poort.¹⁴ Hij was uit hoofde van zijn werkzaamheden met De Veye vermoedelijk goed bekend. De veranderingen in politiek en bestuurlijk opzicht vanaf de Franse tijd hadden weinig directe invloed op de stedelijke of institutionele functies voor bouwmeesters in Maastricht. Voor de stedelijke bouwwerken betekende het vooral herbesteding

en aanpassing. De tekeningen van Soiron reflecteren die ontwikkeling, maar geven geen blijk van een veranderende positie van Soiron als ontwerper van architectuur en meubelwerken voor overheden en particulieren.

Verzameldrift en voortleven

Soiron schreef in ieder album een nagenoeg gelijklopende memorie waarin hij de achtergrond van deze verzameling en zijn bedoeling ermee uiteenzette.¹⁵ Het blijkt een onmisbare bron voor een goed begrip van het materiaal. Behalve een uitleg van de aard en totstandkoming van de in albums gebonden tekeningen, noemt hij ook andere tekeningen die hij maakte en (deels) verzamelde in portefeuilles. Bovendien schetst hij een beeld van zijn professionele achtergrond en geeft aan welk nut hij ziet voor zijn tekeningen in de toekomst. Soiron was zich er kennelijk van bewust dat het materiaal toelichting behoefde.

Ten eerste verklaart hij dat hij alle tekeningen die hij gedurende zijn leven had gemaakt en bewaard, op 84-jarige leeftijd bijeen heeft gebracht. Kennelijk was tot dan toe al het materiaal los verspreid in zijn huis en/of atelier. Hij maakte voor het inbinden een onderverdeling in schrijnwerkerswerk enerzijds en metsel- en andere werken anderzijds.¹⁶ Deze ordening was er blijkbaar nog niet en was in zijn ogen zinvol, voortkomend uit de twee ambachten waarin hij meester was. De aard van het werk maakte dus het verschil, niet het type tekeningen of de chronologie. De albums blijken geen schetsboeken die hij thematisch of achtereenvolgens vol heeft getekend. Soiron tekende op losse vellen van verschillende kwaliteiten en formaten en bewaarde die tijdens zijn leven op (deels) ongeordende wijze. De tekeningen in de albums waren enerzijds schetsen en kopieën van eigen ontwerpen, waarvan de nette originelen naar de opdrachtgevers waren gegaan, anderzijds kopietekeningen en schetsen van mooie werken die hij her en der zag. Behalve deze in albums gebonden tekeningen noemt Soiron een aantal groepen tekeningen die in losse portefeuilles waren verzameld. De vele, in Italiaanse inkt uitgewerkte tekeningen die hij als jongeling op de tekenschool van Bijlevelt had gemaakt, had hij in een aparte portefeuille bewaard maar deze was naar zijn zeggen tezamen met perspectief prenten en twee perspectiefboeken ontvreemd. Wat er exact is gebeurd, wanneer en waarom blijft helaas onduidelijk. In ieder geval suggereert Soiron dat deze tekeningen, boeken en prenten van dermate kwaliteit waren dat ze de moeite van het stelen waard waren. Een tweede portefeuille zou de tekeningen van mooie huizen en gebouwen op grote papierformaten bevatten en een derde portefeuille de tekeningen van fortificatiewerken en van de nieuwe proeven voor het metselaarsambacht en de zes daaronder vallende ambachten, goedgekeurd door de twee landsheren van Maastricht. Met name over de kwaliteit van de tekeningen in die laatste portefeuille was Soiron zeer tevreden, hij noemde ze zijn allermooiste en ze zouden aantonen dat hij niet alleen bekwaam was in het maken van architectuurtekeningen maar ook in het tekenen van fortificatiewerken. Van geen van de genoemde portefeuilles is de staat of verblijfsplaats thans bekend.

Afb. 4. 'Traité de rampe sur un plan ovale et raccord adouci haut et bas'. Technische tekening ten behoeve van de uitvoering. Pen in zwart en bruin, gewassen in roze en geel. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel IX, 81.

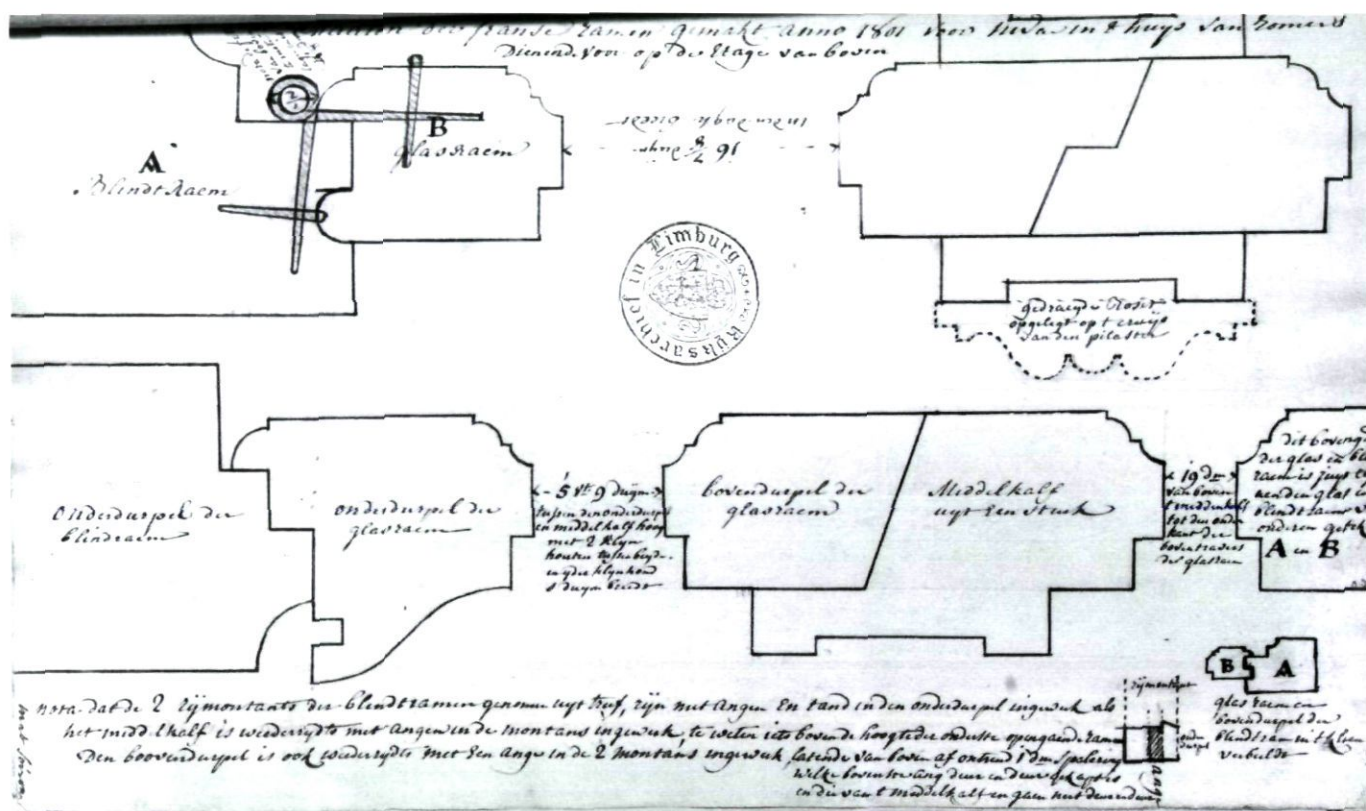
De kwaliteit van de tekeningen in de albums is naar Soirons eigen zeggen veel minder groot, maar komt voort uit het feit dat hij ze in eerste instantie alleen voor zichzelf, als kladjes en kopieën heeft gemaakt. Pas aan het einde van zijn leven, de omvang van zijn tekenwerk overziend, besloot hij ze voor de toekomst te bewaren. Als hij dat van meet af aan had bedacht, had hij ze op mooier papier en netter getekend. Met name het verkrijgen en maken van tekeningen van mooie werken en objecten had hem dusdanig veel tijd en moeite gekost dat zijn eigen werk er vaak onder had geleden. Hij sprak dan ook de wens uit dat zijn nakomelingen of degenen die de tekeningen in bezit zouden krijgen, ze niet zouden vernietigen of verkwaselen. Ondanks dat het kladtekeningen waren zag Soiron er een functie voor. Omdat de meeste op schaal waren konden

zijn nakomelingen en liefhebbers van tekenkunst ze gebruiken voor het (na)maken van de uiteenlopende werken. Ze konden dus heel direct als uitgangspunt voor de vervaardiging van een object of gebouw worden gebruikt, maar ook als voorbeeld voor het maken van tekeningen en ontwerpen.

Soirons waardering voor de diversiteit en omvang van zijn eigen tekenwerk was een belangrijke reden om dit in te laten binden en prijs te geven aan het publiek. Dat niet alleen hijzelf belang hechtte aan zijn tekenwerk en aan tekenkunst in het algemeen, maar in dat opzicht ook door anderen werd gewaardeerd, blijkt ook uit zijn lidmaatschap van de Commissie van Oppertoezicht op de Teekenschool te Maastricht, opgericht in 1823.¹⁷ Het ontbreken van een opvolger die kennis had en gebruik zou blijven maken van zijn werken en tekeningen, kan een aanleiding hebben gevormd voor het besluit zijn naam en werk op deze manier te laten voortleven.

Tekeningen van Soiron; typen, materialen en technieken

De tekeningen in de albums kunnen grofweg in twee groepen worden verdeeld: enerzijds de tekeningen van bestaande objecten en gebouwen en anderzijds eigen ontwerpen van Soiron. Er kan binnen die twee groepen weer een onderverdeling worden gemaakt naar gelang de ontstaansgeschiedenis en de functie van tekeningen. Onder de eigen ontwerpen zijn bijvoorbeeld kopieën van de nette tekeningen die naar de opdrachtgevers gingen, schetsen of nette tekeningen van voorbeelden waaruit opdrachtgevers konden kiezen en schetsmatige ontwerpen die in eerste instantie dienden als oefening voor Soiron zelf. Hoewel Soiron in veel gevallen aangaf dat het een eigen ontwerp betrof, deed hij dat lang niet altijd. Een voorbeeld van een kopie van een presentatietekening ten behoeve van de opdrachtgever is de potloodtekening van de St. Servaas in Lin uit 1784 (afb. 1).¹⁸ Soiron vond het niet nodig de kopie net als het origineel in inkt en gewassen kleuren te maken, maar lichtte het functionele gebruik van kleur in tekst toe zodat de potloodtekening later nog goed begrepen zou worden. Tekeningen van voorbeelden om uit te kiezen betroffen vaak elementen als trappen, trapleuningen, balusters, (haard)vloerpatronen, balustrades, schouwen, piëdestals of poorten (afb. 2). Soiron maakte deze tekeningen wellicht voor zichzelf, maar zeker ook voor opdrachtgevers, in een enkel geval noteerde hij naderhand op de tekening welk alternatief was gekozen. Niet alleen van architectonische elementen maar ook van plattegronden maakte hij series, zoals voor pastorieën en buitenhuizen.¹⁹ Tekeningen uit de ontwerpfase zijn vaak schetsmatig en moeilijk te onderscheiden van bijvoorbeeld kopieën van ingediende en/of uitgevoerde ontwerpen. Onder de vele plattegronden van pastorieën die Soiron vervaardigde, zijn enkele ontwerpen die vermoedelijk niet verder zijn gekomen dan de tekentafel (afb. 3). Er zijn maar weinig tekeningen die dienden als basis voor de technische vervaardiging van een object in de albums terechtgekomen, ze hadden immers primair een functie in het bouwproces en gingen daarbij of daarna vaak verloren. De enkele bewaarde voorbeelden geven echter wel een indruk van de diversiteit en

Afb. 5a en b. Uitvoeringstekeningen van vensters uit respectievelijk 1801 en 1785. Potlood, zwart krijt en pen in bruin. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel X, 21 en 29. Uit de titels blijkt dat het gaat om uitgevoerde vensters. Of deze tekeningen nadien zijn gemaakt, of dat de titels later zijn toegevoegd, is niet zeker.

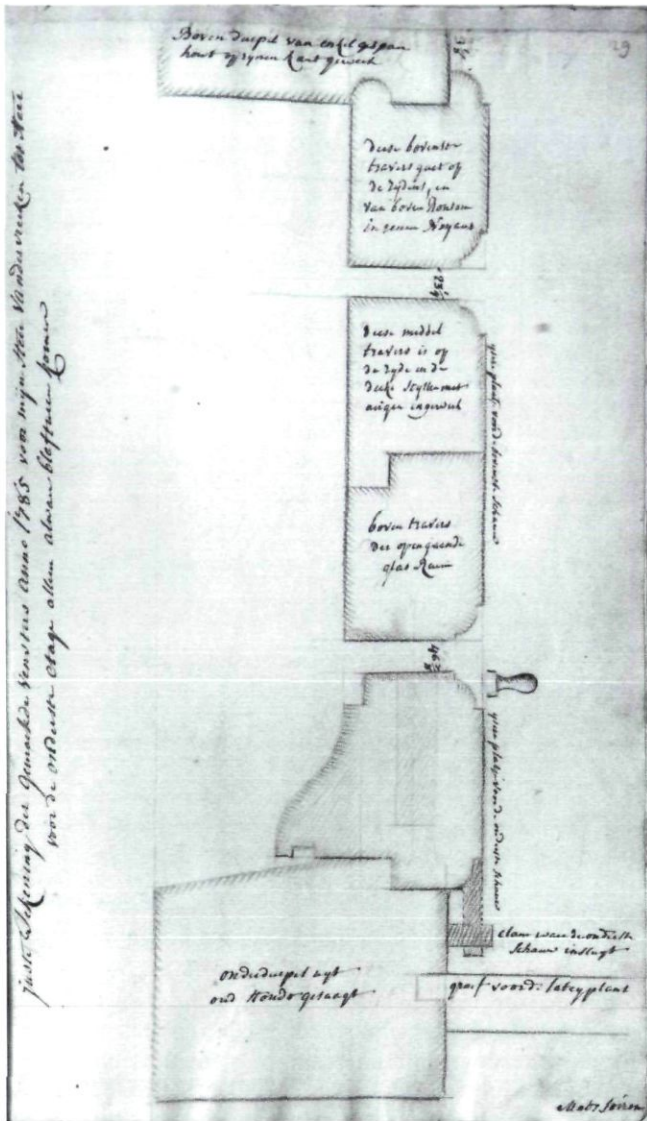
kwaliteit die dergelijke uitvoeringstekeningen konden hebben (zie afb. 4 en 5).

De tekeningen in de tweede groep, namelijk die van bestaande objecten, zijn te verdelen in onder meer ter plekke gemaakte schetsen, opmetingstekeningen en nette uitwerkingen daarvan al of niet in opdracht gemaakt, kopieën naar prenten of tekeningen van anderen en tekeningen die hij enige tijd nadat hij het betreffende voorbeeld op papier of in het echt zag, uit het hoofd maakte. Uit de begeleidende teksten kan blijken hoe en waarom een tekening tot stand is gekomen. De uiterlijke vorm van de tekeningen geeft hiervoor zelden een zekere en eenduidige aanwijzing. Tekeningen van bestaande objecten zijn zeer divers in uitvoering, soms zijn het schetsen zonder enige schaal, maten of toelichting (afb. 6) en andere keren zijn het nauwkeurige opmetingstekeningen die uitvoerig zijn voorzien van informatie met betrekking tot schaal en maten, constructie, plaats, tijd en vervaardiger (afb. 7).

Behalve blanco papier gebruikte Soiron ook achterkanten van brieven, rekeningen, kasboeken en drukwerk als drager voor zijn tekeningen. Van standaard tekenboeken of papierformaten voor zijn schetsen en kopieën was geen sprake, veel bladen moest hij bijsnijden of aanplakken ten behoeve van het inbinden in de albums.

Het merendeel van de tekeningen in de albums is getekend in potlood en zwart krijt. Daarnaast schetste hij in bruine of

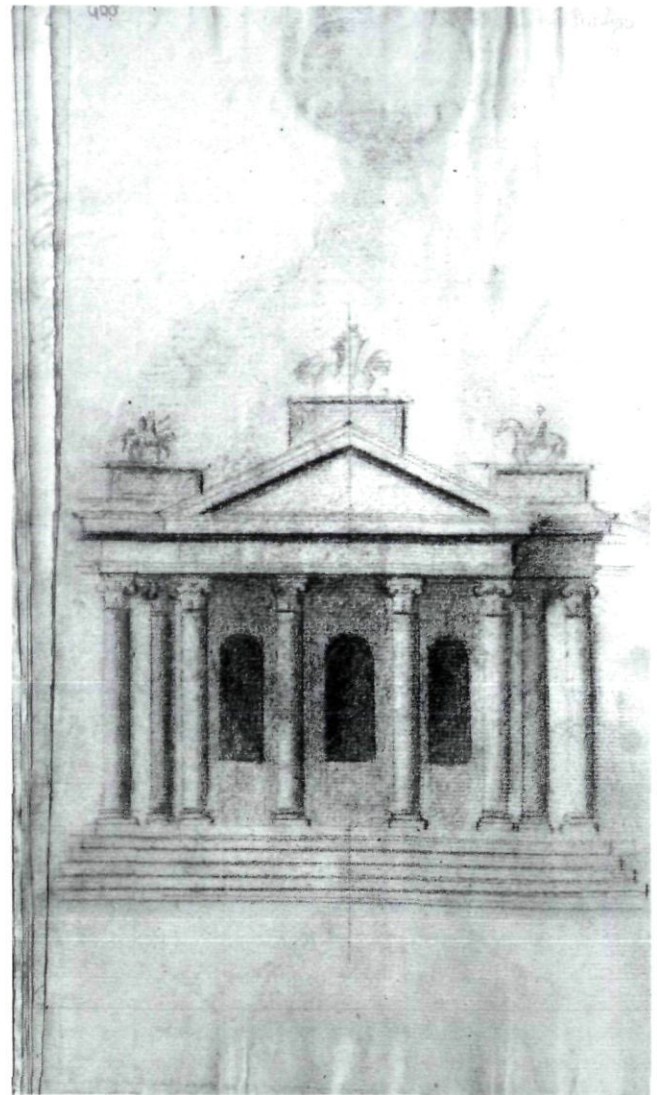
zwarte inkt. De tekeningen met passer en liniaal zijn uitgevoerd in potlood of zwarte inkt. Toen Soiron naderhand besloot de bladen in albums te bewaren trok hij op veel tekeningen de aanvankelijk in potlood geschreven maten, toelichtingen en titels over in bruine inkt over en voegde informatie toe. Voor tekeningen van tuinen gebruikte Soiron ook blauw of groen krijt voor de weergave van onderdelen, zoals water en beplanting. Rood krijt gebruikte hij bijvoorbeeld in tekeningen van vloerpatronen, waarin zwart en rood werden afgewisseld. Op een andere manier werd het contrast tussen rood en zwart gebruikt in plattegronden. Door de plattegrond van de verdieping van een gebouw in rood te tekenen over de begane grond in potlood of zwart krijt, werd de constructieve samenhang van een gebouw in één oogopslag duidelijk (afb. 8). Gewassen tekeningen in de albums zijn minder ruim vertegenwoordigd, wat niet verbaast gezien het feit dat het vooral gaat om kopieën en schetsen. De gewassen tekeningen betreffen bijna alle architectuur, meubeltekeningen werden door Soiron zelden gewassen. De kleuren van de gewassen tekeningen zijn toegepast volgens de conventies. Dat wil zeggen dat ze overeen komen met de kleur van het materiaal of aanwijzingen gaven voor een goed begrip van de tekening, de verhouding tussen bestaand en nieuw te maken werk kon er bijvoorbeeld mee worden uitgedrukt.²⁰ De serie tekeningen van de St. Servaas in Lin toont echter aan dat ondanks de

Afb. 5b. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel X, 29.

conventies vergelijking van de bladen onderling en toelichting in tekst onmisbaar is voor een goed begrip.²¹ De kleuren op de nette tekeningen met het vernieuwingsplan staan beschreven op de potloodkopie (afb. 1). Daarop was het oude muurwerk volgens het gebruik in grijs gewassen en al het nieuwe muurwerk in roze. De tekening van de bestaande toestand echter is volgens het omgekeerde schema gewassen, de toren die zou blijven staan in roze en het kerkgedeelte dat afgebroken of vernieuwd zou worden in grijs. Uitleg over de betekenis van de kleuren ontbreekt hierop. Wanneer we enkel over dit blad hadden beschikt, zouden we het op tekentechnische gronden onjuist kunnen interpreteren, dat wil zeggen de toren als nieuwbouw en de rest van de kerk als te behouden oudbouw.

Schaduwten werden in grijs gewassen en de lichtbron werd op

Afb. 6. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel V, 408. Opstand van een monument zonder titel in potlood. Deze tekening is vermoedelijk overgenomen uit, of gemaakt naar een voorbeeld in een boek of van een prent.

45° in de linkerbovenhoek geplaatst. In plattegronden en doorsneden werd in de vertrekken de schaduw echter vaak weergegeven zoals die in werkelijkheid zou zijn uitgaande van de plaatsing van vensters en openingen.

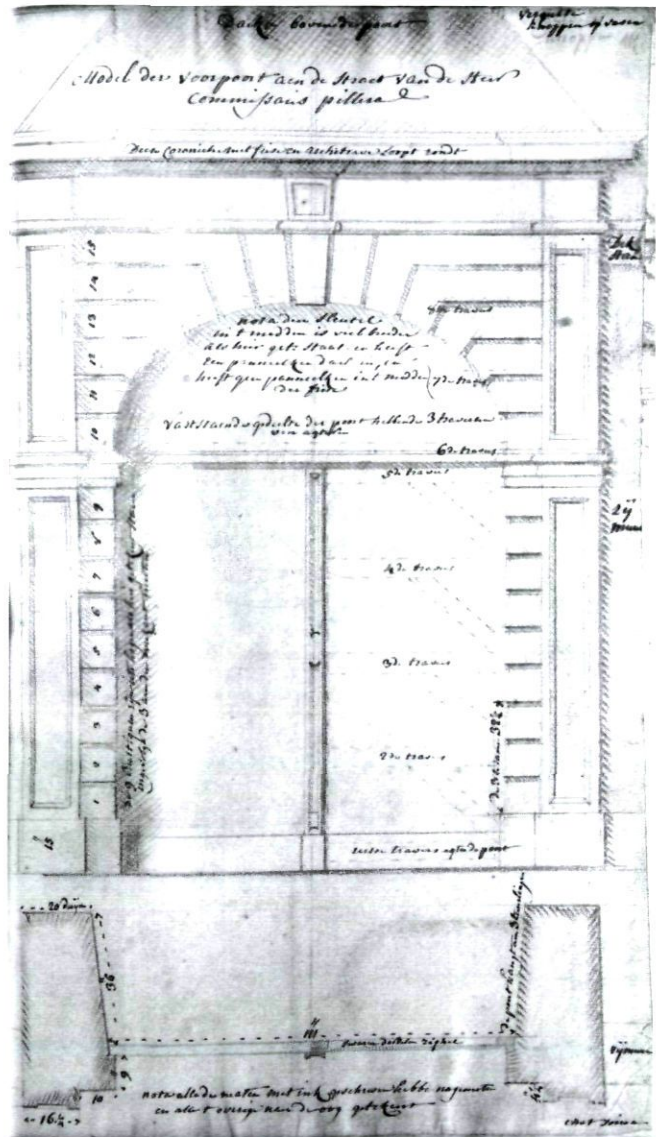
Soiron hanteerde in zijn tekeningen zowel de Luikse (St. Hubertus) als de Maastrichtse voetmaat, van respectievelijk 29,47 en 27,99 centimeter. In sommige gevallen voorzag hij een tekening van beide schaalstokken. Een enkele keer gebruikte hij de Rijnlandse maat, meestal in die gevallen waarbij tekeningen buiten de lokale omgeving moesten worden begrepen, zoals te Den Haag.²² Overigens zijn niet alle tekeningen van een schaalstok voorzien. In veel gevallen werden de maten van onderdelen er bijgeschreven en zondig lichtte Soiron toe in hoeverre een tekening al dan niet correct op schaal was getekend (afb. 7).

Het valt op dat nagenoeg alle tekeningen van Soiron in orthogonale projectie zijn getekend. Perspectief paste hij zelden toe en daar waar hij dat wel deed lang niet altijd correct (afb. 9). In sommige tuinplattegronden zijn objecten en bomen in vogelvluchtperspectief getekend, zoals toen gebruikelijk. Vermoedelijk heeft Soiron op de tekenschool van Bijlevelt wel les gekregen in het perspectieftekenen en ook bezat hij enkele perspectiefboeken en perspectiefprenten.²³ Desondanks beheerste hij het perspectieftekenen niet goed wanneer hij uit de hand tekende.²⁴ De meest voorkomende typen tekeningen in de albums zijn de plattegrond, de opstand en in mindere mate de doorsnede. Wat ontbreekt is de vertrekplattegrond met naar vier zijden opengeklapte wanden, een type dat gedurende de achttiende eeuw voor interieurtekeningen gebruikelijk was geworden maar lang niet door iedereen en altijd werd toegepast.

Enkele tekeningen werpen licht op de technieken van het kopiëren. Ten eerste de tekening van een kopieertafel in plattegrond, opstand en doorsnede.²⁵ Te zien is een tafel met een schuin werkblad met een gleuf aan de onderzijde om het papier waarop men tekent in te steken, opdat men er niet tegenaan leunt. De te kopiëren tekening wordt op het staande achterblad bevestigd. Het kopiëren gebeurde hierbij dus door het met de passer overnemen van alle maten, mogelijk nadat zowel origineel als kopie van een rasterpatroon en diagonalen waren voorzien om afwijkingen te minimaliseren. Op een tekening van een toegangshek op het voorhof van een goed te Stree (B) dat toebehoorde aan de baron De Rosen, staat dat deze "is door de venster gecopieert geworden na de originele tekening".²⁶ Hierbij is de tekening overtrokken van het origineel door deze te bevestigen op een glasplaat en daarop het blanco vel waarop men de kopie wil maken. Omdat het licht door het glas valt kan men het origineel overtrekken. Tekeningen die sporen tonen van kopiëren door het doorprikken van het origineel zijn in de albums niet gevonden, kennelijk hanteerde Soiron deze methode niet of nauwelijks, ondanks dat die zeer gangbaar was.²⁷ Een voorbeeld dat iets toont van Soirons kennis van en oefening in tekentechnieken is een blad met voorbeelden van de constructie van verschillende soorten ovalen, waarbij een uitgebreide toelichting was gevoegd (afb. 10). Nadat de tekeningen in albums waren gebonden heeft Soiron ze bijna allemaal gesigneerd. De ongesigneerde bladen waren door hem verzamelde tekeningen van anderen.²⁸ De meeste daarvan zijn nette gewassen pentekeningen, veelal met omkadering. De tekenstijlen en handschriften ervan verschillen zowel onderling als met die van Soiron. Sommigen gebruikte hij als onderlegger voor eigen ontwerpen. Op de achterzijde van de plattegrondtekeningen van de schuur van St. Gerlach maakte Soiron een nieuw ontwerp, en op de opstand van een paleisgevel tekende hij in potlood twee windvanen.²⁹

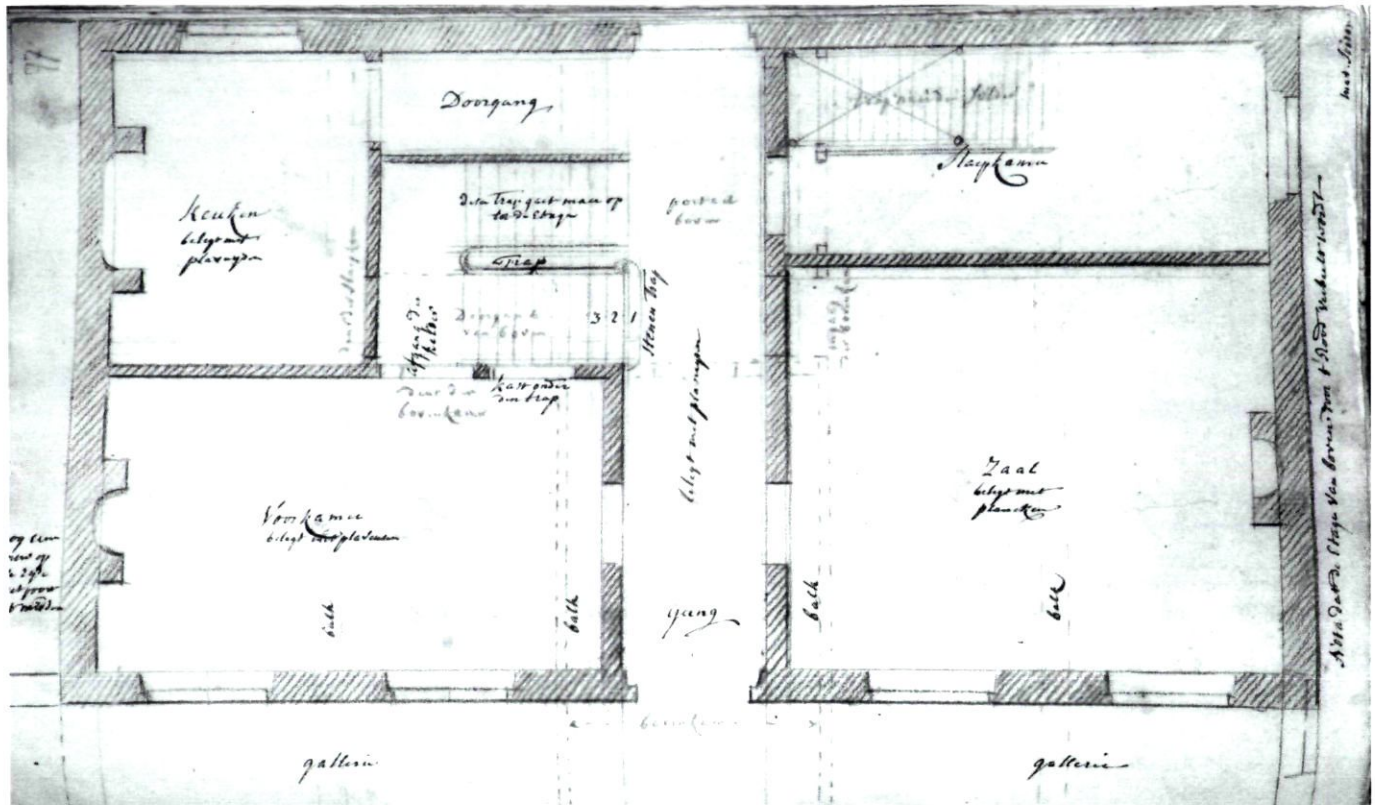
Inspiratie en documentatie

Soiron besteedde veel aandacht aan het verzamelen van voorbeelden van zowel architectuur als meubelwerken. Zijn inspiratiebronnen lagen in de omgeving van Maastricht, Luik en

Afb. 7. 'Model der voorpoort aan de straat van de heer commissaris Pillera'. Onderaan staat de aantekening 'nota alle de maten met ink geschreven hebbe nagemeten en alle 't overige naar de oog getekent'. Potlood en pen in bruin. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel IV, 111.

Aken. De enige twee tekeningen van gebouwen in plaatsen in de Republiek buiten Limburg zijn het verbeterhuis in Arnhem en het woonhuis van De Veye Den Haag, beide heeft hij vermoedelijk zelf nooit gezien.³⁰ Uit de bewaarde albums blijkt geen enkele belangstelling voor architectuur en interieurs in het westen en noorden van de Republiek. De herkomst van de familie van Soiron uit de omgeving van Luik zal zijn referentiekader mede beïnvloed maar kan geen volledige verklaring bieden voor het volledig ontbreken van oriëntatie op het noorden en westen van de Republiek, waar voor ons grote namen als Abraham van der Hart, Jacob Otten Husly en Leendert Viervant opereerden. Kennelijk waren de ontwikkelingen

Afb. 8. Plattegrond van een huis waarin de verdieping in stippellijnen in rood is ingetekend. Onder de tekening schreef Soiron 'Nota dat de etage van boven door 't rood verbeeldt wordt'. Potlood, zwart en rood krijt en pen in bruin. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel I, 77.

in Holland voor een Maastrichts ontwerper van weinig of geen belang. Zuid-Limburg was van oudsher veeleer georiënteerd op het zuiden en oosten, zowel in economisch als cultureel opzicht. De relatie met de rest van de Republiek was hoofdzakelijk van militaire en bestuurlijke aard.

De albums lopen evenmin over van de voorbeelden van bouwkunst uit Italië en Frankrijk. De weinige tekeningen van bekende bouwwerken in Parijs, Auxerre, Salzburg en Rome heeft hij vrijwel zeker gemaakt naar prenten en boeken. In twee gevallen heeft Soiron toegelicht hoe hij aan de nodige informatie kwam om een tekening te kunnen maken. De Parijse Pont des Arts (1804) heeft hij getekend zoals onthouden uit een boek dat hij had gezien bij de heer Borg.³¹ In het geval van Auxerre gaat het om het bisschoppelijk paleis dat Soiron heeft "opgesteld volgens opgeving van monseigneur den bisschop selfs".³²

De actieradius van Soiron besloeg Belgisch en Nederlands Limburg, Belgisch Brabant en een stukje Nordrhein-Westfalen (Aken) en uit dit gebied haalde hij zijn voorbeelden. Slechts in enkele gevallen noemt Soiron bij tekeningen van gebouwen de naam van de architect. Voorkomende namen zijn Duckers en Barthélémy Digneffe uit Luik, Dukers uit Tours, Laurent-Benoît Dewez uit Brussel, Henri van Brusselle en Johann Joseph Couven uit Aken.³³ Het nieuwe koor van de kerk in Oud-Valkenburg naar ontwerp van Couven noemt hij

zeer fraai. Van Couven nam hij ook de methode voor het proportioneren van een mansardedak over.³⁴ Met Duckers uit Luik was Soiron mogelijk persoonlijk bekend. Blijkens de toelichting bij de tekeningen van diens ontwerpen had Soiron kennis van nog niet uitgevoerde ontwerpen en toegang tot het huis van Duckers zelf.³⁵

Bijzonder fraai van constructie en "zoo massive als van mijn leven gezien hebben en is geene kosten daer aen gespaart geworden", noemt hij de voorgevel van de cathedraal in Namen (afb. 9). De naam van de Italiaanse architect Pizzoni die verantwoordelijk was voor het ontwerp noemt hij evenwel niet, noch die van Johann Bernhard Fischer von Erlach bij zijn tekening van één van de torens van de Kollegienkirche in Salzburg.³⁶ In sommige gevallen noemt hij de namen van collega's die verantwoordelijk waren voor ontwerp of uitvoering van een getekend object, zoals van de heer Sanders, waarmee hij meermaals samenwerkte, en van Jean Penat, steenhouwer te Maastricht.³⁷ Het is duidelijk dat Soirons inspiratie hoofdzakelijk in de lokale architectuur- en meubelproductie lag en niet bij buitenlandse voorbeelden of in architectuurtheorie.

De waardering die Soiron had voor de gebouwen en objecten gold een aantal aspecten. Ten eerste de technische en constructieve kwaliteit ervan. Veel toelichtingen en informatie op zijn tekeningen betreffen techniek en constructie. Ook schoonheid of fraaiheid noemt hij als motief voor zijn keuze

van voorbeelden. Zijn opvatting van wat mooi is blijkt sterk gekoppeld aan de constructieve en ambachtelijke kwaliteiten van een werk. Hoewel zijn voorbeelden vanzelfsprekend een weerslag tonen van de opeenvolgende modes in vormgeving, was mode geen criterium voor het al of niet waarderen van een gebouw of meubel. Zowel oude als nieuwe modes nam hij op en bleef hij waarderen, mits goed uitgevoerd. Het concept van originaliteit in ontwerp speelde geen rol, juist het navolgen van goede voorbeelden werd door Soiron nagestreefd. Vandaar ook dat hij zoveel tijd en moeite besteedde aan het verzamelen van voorbeelden. Zijn tekeningen wilde hij naar eigen zeggen ook om die reden doorgeven aan toekomstige generaties, niet alleen als blijk van zijn eigen prestaties maar ook als bruikbare bron voor nieuwe werken. De waarde ervan was blijvend en nam met het verloop van de tijd niet af. Het feit dat hij al zijn tekeningen, ongeacht het onderwerp en de datering ervan, voor zichzelf en later voor de toekomst bewaarde, toont aan dat criteria van vernieuwing, progressie en originaliteit voor Soiron niet golden. Bovendien blijkt uit de wijze waarop hij de namen van ontwerpers en vervaardigers bij de tekeningen terloops vermeldde en vaak achterwege liet, dat hij een ontwerp of constructie niet opvatte als het intellectuele eigendom of de unieke persoonlijke schepping van een persoon.

De tekeningen van Soiron als bron

De bewaarde tekeningen van Soiron geven inzicht in een deel van zijn totale tekeningenproductie. Opvallend genoeg zijn de door hem genoemde portefeuilles met de mooiste tekeningen niet bewaard gebleven en bekend. Mogelijk zijn deze na zijn overlijden meegenomen door belangstellenden of verspreid geraakt onder familieleden. Voor de overlevering van dit werk heeft Soiron misschien minder moeite gedaan omdat ze een duidelijkere waarde voor het publiek hebben en hij zich over de toekomst ervan minder zorgen maakte. Ze waren in ieder geval van groot belang voor het beeld dat Soiron van zichzelf had en wilde overdragen als vaardig ontwerper en tekenaar van allerhande architectonische werken en moesten derhalve nadrukkelijk worden vermeld in de albums met de overige tekeningen. Wat we nu nog van Soiron hebben is juist het kwalitatief mindere werk dat Soiron primair voor zichzelf maakte. Dat was vooral heel veel. Alles wat hij de moeite waard vond werd in tekening gebracht. De omstandigheden waaronder dat gebeurde liepen sterk. Het konden ter plaatse uit de hand gemaakte schetsjes zijn, nette opmetingstekingen, kopieën naar voorbeelden uit boeken of van (eigen) tekeningen of schetsontwerpen. De redenen voor het maken van een tekening waren even divers. Sommige tekeningen maakte Soiron in opdracht, zoals opmetingen en ontwerpen, kopieën van zijn eigen ontwerptekeningen maakte hij voor zijn eigen geheugen en archief, schetsontwerpen als oefening of gedachtevorming maar ook als varianten voor een opdrachtgever en ook nette tekeningen kon hij maken als oefening, als blijk van zijn kunnen of ter presentatie aan (potentiële) opdrachtgevers.

Afb. 9. 'Voorgevel van de nieuwe kerk genaemt St. Oban tot Namur al welke naer de oog alzoo afgetekent hebbe anno 1786 in februari zijnde een seer schone constructie, etc.' De middenpartij lijkt naar binnen te wijken terwijl deze in feite naar voren rond loopt, zoals ook te zien in aan de onderstaande schets van plattegrond van de gevel. Potlood en pen in bruin. De kathedraal van Saint Aubin in Namen werd in 1750 gebouwd naar ontwerp van de in Rome opgeleide Geatano Matteo Pizzoni (1713-1782). RAL, kaartencollectie, K 560-4.

Tot twee jaar voor zijn dood had hij de tekeningen die toen werden ingebonden ongeordend en verspreid bewaard. Ondanks de grote productie van schetsen en kopieën hadden ze ten tijde van zijn werkzame leven dus geen systematische plaats in zijn praktijk. Door de toenemende hoeveelheid van het werk zal ook Soiron het overzicht op den duur hebben verloren. Van een archief waaruit hij naar gelang behoefte effectief kon putten zal nauwelijks sprake zijn geweest. Wellicht kwam hij bij het verzamelen van al dit materiaal het een en ander tegen waarvan hij deels de herkomst en functie was vergeten. Waar hij dat nog wel wist voegde hij die informatie toe aan de tekening. Het maken van de tekeningen was dermate nuttig en belangrijk geweest dat hij ze nooit heeft willen weggooien. Objecten en gebouwen leerde hij kennen en onthouden door er een tekening van de maken. Ze vormden een vergaarbak aan vormen en motieven waaruit hij kon putten, en gaven blijk van de diverse soorten werken in zijn eigen praktijk.

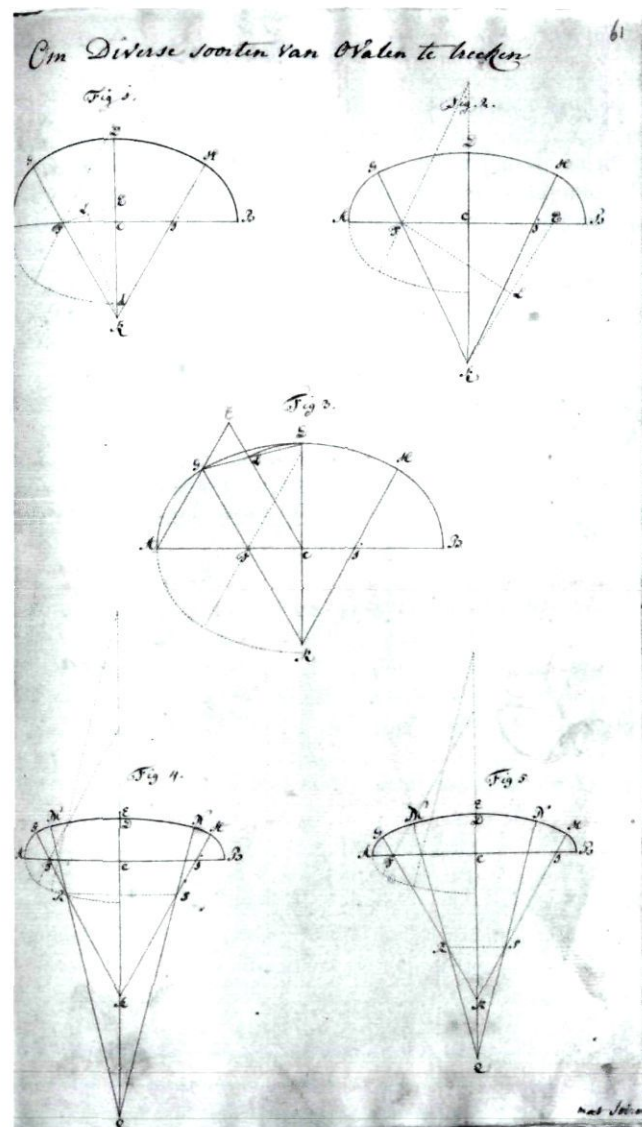
Als ontwerper en ambachtsman maakte Soiron geen hiërarchisch onderscheid tussen typen werken. Een houten omhei-

ning, de plattegrond van een schuur, een ingenieus kabinetje, een nieuwe brug, het interieur van een kasteel, de aanleg van een tuin of de houten kap van een kerk, het was allemaal relevant en nuttig om te tekenen. Soiron was meester-metselaar en -schrijnwerker, maar ook actief als ontwerper en tekenaar van timmerwerken, ijzerwerken en ingenieurswerken. Een enkele keer signeerde hij met de toevoeging 'architect', steeds op nette uitgewerkte tekeningen van eigen ontwerpen. De kwalificatie van architect betrof dus niet zijn beroep in het algemeen, maar de rol die hij kon vervullen. De albums geven ook blijk van zijn inspiratiebronnen. Niet de zogenaamde grote architecten en theorieën waren voor hem toonaangevend, maar de lokale voorbeelden van mooie en bijzondere werken. Het bewaard gebleven materiaal toont verder aan dat hij over de nodige tekenvaardigheid beschikte, maar weinig geoefend was in het perspectieftekenen en in het tekenen van figuratieve onderdelen. Bovendien was de kwaliteit van tekeningen direct gerelateerd aan de omstandigheden waaronder ze tot stand kwamen en de functies die ze moesten dienen. De titels en teksten op de tekeningen lopen uiteen van een korte aanduiding van het onderwerp tot paginalange beschrijvingen van vormen, maten of de constructie van het afgebeelde. Dit laatste blijkt een belangrijk doel te zijn voor Soiron. Hij was er vooral op gericht de constructie van een gebouw of object vast te leggen.

Als bron voor onze kennis van de achttiende-eeuwse ontwerpen en bouwpraktijk zijn de tekeningen van Soiron zonder meer van waarde, maar ook beperkt in mogelijkheden. De tekeningen zijn veelal lastig te interpreteren. De grote diversiteit in typen tekeningen met vergelijkbare functies of ontstaansgeschiedenissen enerzijds en de overeenkomsten in tekentechnieken van tekeningen met een heel andere achtergrond anderzijds, laten zien dat het haast onmogelijk is de aard en bedoeling van een tekening op grond van enkel de formele en technische kenmerken te bepalen. Hoewel er wel degelijk verschillende typen tekeningen kunnen worden onderscheiden met ieder hun eigen kenmerken, zijn die formele kenmerken niet per definitie gekoppeld aan een bepaalde ontstaansgeschiedenis, functie of gebruik. Aanvullende informatie, door toelichtingen in tekst of vergelijking met andere tekeningen, is onontbeerlijk voor de juiste interpretatie van een tekening. Soiron was zich daarvan bewust en heeft, juist ten behoeve van een goed begrip de toekomst, zijn tekeningen in de albums veelvuldig van uitleg en commentaar voorzien. Zijn bedoelingen wijken echter ook af van de vragen die men heden ten dage aan het materiaal stelt. In algemeen moet worden geconcludeerd het (gedeeltelijk) ontbreken van toelichtingen en context onze mogelijkheid voor vaststelling van de achtergrond en functie van architectuurtekeningen sterk beperkt. Bovendien kan het werk van één man niet model staan voor dat van een beroepsgroep of voor de algemene tekenpraktijk. De motieven, kennis en belangstelling van Soiron werden bepaald door lokale en persoonlijke omstandigheden. De achtergronden en werkzaamheden van ontwerpende bouwmeesters in de Republiek waren zeer divers. De rol van architect was niet voorbehouden aan meesters in een specifiek

ambacht of aan hen die een bepaalde scholing hadden genoten. Tekenvaardigheid was echter wel een uitgangspunt en genoten tekenonderwijs een aanbeveling. Hoewel oefening, vervaardiging en verzameling van tekeningen voor Soiron van eminent belang was, is daarmee niet gezegd dat dat voor alle bouwmeesters in die mate en op deze wijze gold. Uit enkele andere overgeleverde tekeningenverzamelingen en uit inventarissen van tijd- en vakgenoten blijkt dat het verzamelen van tekeningen en het houden van een eigen tekeningenarchief niet ongebruikelijk was. Naar gelang de omstandigheden waarin de tekenaar-verzamelaar opereerde, verschilde de aard en omvang van het materiaal.

De tekeningen van Soiron bieden evenwel een verrijking en

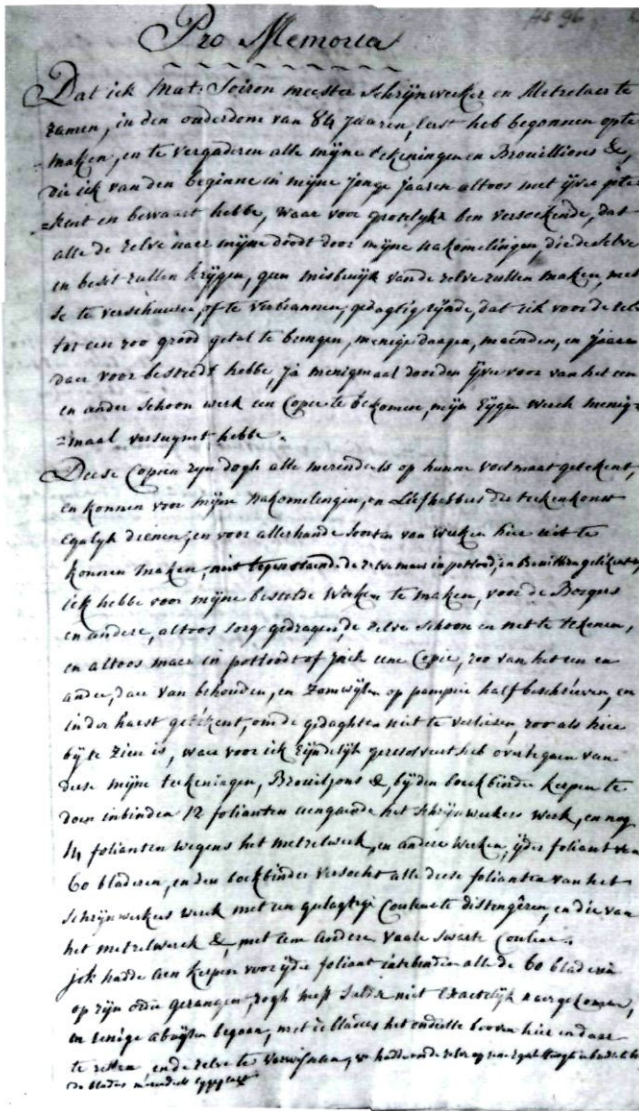
Afb. 10. 'Om diverse soorten van ovalen te trekken'. Tekeningen van verschillende ovalen met uitleg op pag. 62 en 63 in het Frans en vermoedelijk overgenomen uit een Frans leerboek over geometrie. Pen in zwart en bruin. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel III, 61.

vergroting van onze kennis van de architectuur- en tekenpraktijk. Anders dan bij de meeste bewaarde architectuurtekeningen is de selectie en het behoud van dit materiaal niet bepaald door de opdrachtgevers, maar door de vervaardiger zelf en beslaat het zijn hele werkzame leven. Ten aanzien van de Zuid-Limburgse architectuurpraktijk bijvoorbeeld blijken de nu hooggewaarde achttiende-eeuwse ontwerpers en gebouwen uit het westen van de Republiek voor het gebied rondom Maastricht nauwelijks een betekenisvolle rol te hebben gespeeld. Soiron en zijn vooraanstaande opdrachtgevers namen deze personen en gebouwen in ieder geval niet als onmisbare na te volgen voorbeelden. Ook de in Europa heersende theorieën en modes werden niet integraal bestudeerd en overgenomen maar boden hooguit enkele voorbeelden en aanknopingspunten. De technische en materiële kenmerken van de tekeningen van Soiron wijzen op de mate waarin tekenkundige conventies ten aanzien van bijvoorbeeld projecties, schaal, kleurgebruik, hulpmiddelen en kopieertechnieken gemeengoed waren en werden beheerst. Juist de tekeningen die Soiron voor zichzelf maakte, en die buiten de albums waarschijnlijk verloren zouden zijn gegaan, nuanceren de opvattingen over gebruik en betekenis van tekeningen voor de achttiende-eeuwse architect.

Noten

- ¹ W.E.S.L. Keijser-Schuurman, 'De tekenalbums van Matthias Soiron, een unieke collectie', in: *Achter de Minderbroeders. Opstellen over bijzondere stukken en voorwerpen in het Rijksarchief in Limburg* (red. Régis de la Haye e.a.), Maastricht 1996, 267. Deze hoeve erfde Soiron van zijn schoonfamilie, de familie L'Herminotte.
- ² RAL (Rijksarchief Limburg), Handschriftencollectie, inv. nr. 100, deel I-X en H. Deel H is een kopie van het origineel, dat in particulier bezit is gebleven.
- ³ Voor de tekst van het pro memorie zie bijlage 1.
- ⁴ Zie over deze verzameling J.C. Bierens de Haan, 'David van Stolk (1692-1770), architect, deel I: Rotterdamse jaren (ca. 1720-1750)', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek III (1984). Bouwen in Nederland. Vijftiengint opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan Prof. ir. Terwen*, Delft 1985, 23-54 en J.C. Bierens de Haan., 'David van Stolk (1692-1770), architect, deel II: in dienst bij Prins Willem IV en Willem V', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek IV (1985). Achttiende-eeuwse kunst in de Nederlanden*, Delft 1987, 481-497.
- ⁵ H. Heckmann, *M.D. Pöppelmann als zeichner*, Dresden 1954; J. Hotz, *Das 'Skizzenbuch Balthasar Neumanns'. Studien zur arbeitsweise des Würzburger meisters und zur dekorationskunst im 18. Jahrhundert*, 2dln., Wiesbaden 1981; F. Fossier, *Les dessins du fonds Robert de Cotte de la bibliothèque nationale de France. Architecture et decor*, Parijs 1997.
- ⁶ B. Wragg en G. Worsley, *The life and works of John Carr of York*, York 2000. Van Gibbs bevinden zich in het Ashmolean Museum in Oxford zes foliantalbums met ingeplakte tekeningen. De meeste verzamelingen architectuurtekeningen in Engeland bevinden zich in het archief van het Sir John Soane's Museum en in het samengevoegde archief van het Royal Institute of British Architecture met dat van het Victoria and Albert Museum.
- ⁷ Voor de genealogie van het geslacht Soiron zie J. Verzijl, 'De architectenfamilie Soiron', *De Limburgse Leeuw* 11 (1963), 73-86 en J. Verzijl e.a., 'Bijdrage Soiron', *De Limburgse Leeuw* 12 (1964), 93-97.
- ⁸ Zoals Soiron zelf vermeldt in zijn pro memorie. Van de schilder Bijlevelt is niet meer bekend dan dat hij in 1771 rouwborden maakte voor de herdenkingsdienst van prins-bisschop Charles d'Oultremont in de O.L.V. kerk in Maastricht. Zie: *Maasgouw* 38 (1918), 94-95. Uit het feit dat Soiron in dit verband spreekt over een 'school' kan worden afgeleid dat Bijlevelt als particulier tekenleraar les gaf aan meerdere leerlingen. Daarnaast noemt Soiron hem ook stadsbode. Van zijn werk als schilder en tekenleraar kon Bijlevelt kennelijk niet leven.
- ⁹ Voor een overzicht van publicaties betreffende het werk van Soiron zie bijlage 2.
- ¹⁰ P. Blockx, *De pastorie van Zutendaal (1783). Een exemplificatorisch onderzoek naar het onbekende oeuvre van Mathias Soiron (1748-1834)*, scriptie KU Leuven 1989.
- ¹¹ Nationaal Archief, 4.VTH (collectie Hingman) nr. 3646. Dit plan is gesigneerd en gedateerd 'Mat. Soiron archit. 1785'. Zie ook RAL, kaartenverzameling 384-1 en K 384-2.
- ¹² A.M. Martin, *Opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht 1660-1905*, Zwolle/Zeist 2000, 61.
- ¹³ Martin 2000, 47-50.
- ¹⁴ Verschillende familieleden van Soiron waren in de achttiende eeuw actief als aannemers van fortificatiewerken, zie L.J. Morreau, 'De Soirons, aannemers van fortificeringswerkzaamheden te Maastricht in de 18e eeuw', *De Limburgse Leeuw* 12 (1964), 97-99 en L.J. Morreau, *Bolwerk der Nederlanden. De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw*, Assen 1979.
- ¹⁵ Zie bijlage 1.
- ¹⁶ Voor een overzicht van de gemaakte en bewaarde tekeningen van Soiron zie bijlage 2.
- ¹⁷ Als zodanig zal hij zeker geijverd hebben voor verbetering van het onderwijs in het lijntekenen en het bouwkundig tekenen aan die school, dat bij gebrek aan een kundig docent op dat gebied lange tijd ondermaats bleef. Zie E.B.M. Lottman, *Materiaal tot de geschiedenis van het ontstaan van tekenacademies en -scholen en hun aandeel in de bouwkundige vorming in het bijzonder met betrekking tot de Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw en de eerste helft van de negentiende eeuw* (typoscript), Zeist 1985, 538-543. Tenminste twee tekeningen in de albums zijn gemaakt op de achterzijden van briefjes uit 1823 en 1824 waarin Soiron werd uitgenodigd voor een zitting van de commissie van oppertoezicht. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel V, 140 en deel IX, 18.
- ¹⁸ Volgens het bijschrift van Soiron gaat het om Lin in Brabant. Mogelijk gaat het om Linne bij Maasbracht. Linne was vanaf 1713 Staats gebied, de kerk is daar echter van oudsher is gewijd aan St. Martinus. De naam Lin komt in de albums van Soiron nogmaals voor in combinatie met de kerk St. Remis of Remijs, daarbij ontbreekt de aantekening 'Brabant'. RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel I, 117 en 119.
- ¹⁹ RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel X, 345-361 (plattegronden buitenhuizen); deel V, 495 en 503 en deel VII, 53-55, 59, 67 en 99-100 (pastorieën).

- 20 Zie over conventies in het architectuurtekenen en kleurgebruik bijvoorbeeld E. Röell, 'Architectuurtekenonderwijs in de achttiende eeuw', *Kunstlicht* 25 (2004), nr. 4, 28-33.
- 21 RAL, kaartenverzameling, K 560-3/1 recto en verso, K 560-3/2 en K 560-3/3.
- 22 Één van de weinige voorbeelden van vermelding van de Rijnlandse maat is in deel VI, blad 23 met een tekening van de te bouwen Latijnse school in de St. Jacobstraat. Ook de tekening van het wachthuis aan de O.L.V. poort in het Nationaal Archief is in de Rijnlandse maat: NA, plans van gebouwen van voor 1870, M47.
- 23 Enkele bekende perspectiefboeken in de achttiende-eeuwse Republiek waren D. Bosboom, *Perspectiva oft Doorzicht-kunde onderscheyden in Voorbereytzelen, Bespiegeling, Werk-stellige oeffening (...) Zeer dienstig voor alle liefhebbers dezer Kunst, voornamelijk voor Schilders, Teekenaars, Paatsnyders, Bouwkunstenaren (...)*, Amsterdam 1729; J. Courtonne, *Traité de la perspective pratique, avec des remarques sur l'architecture, suivies de quelques édifices considerables mis en perspective, et de l'invention de l'auteur*, Parijs 1725 en H. van Houten, *Verhandeling van de Grontregelen der Doorzichtkunde, of Teekenkonst (perpectief) Leerende de mid-delen en wyze, hoe alles in de Doorzichtkunde, kan werden afgeteekend (...)*, Amsterdam 1705.
- 24 Voorbeelden van tekeningen met perspectief zijn RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel I, blad 5 (ereboog gestaan op de Tongerse straat), deel V, blad 293 (project voor kerkpoort), deel X, 127 (ontwerp voor O.L.V. altaar in St. Nicolaaskerk) en deel X, 159 (portaal van Augustijnen kerk). Dit zijn alle schetsen die uit de hand ter plaatse werden gemaakt. Het juist tekenen van perspectief vereiste hulpmiddelen en tijd die hem daarbij zullen hebben ontbroken.
- 25 RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel IX, 109: 'copiertafel zoo als die dewelke bij de heer Houben zijn'.
- 26 RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel X, 213. De baron De Rosen was een belangrijk opdrachtgever van Soiron, mogelijk heeft hij hem de originele tekening gegeven.
- 27 Uitleg van de gangbare kopieertechnieken o.a. in: M. Buchotte, *Les regles du dessin et du lavis, pour les plans particuliers des ouvrages & des batimens, & pour leurs coupes, profils, élévations & facades, tant de l'architecture militaire que civile*, Parijs 1754, par. V en VI. Ook hij noemt het doorprikken als zeer gebruikelijk en vooral effectief voor architectuurtekeningen (meer dan voor landkaarten).
- 28 Het gaat om nette gewassen tekeningen met een omkadering. RAL, handschriftencollectie, inv. nr. 100, deel I, 109 ('Plan de l'église de Odikerke') en deel VIII, 23 (plattegrond en opstand van een boerenhof). De bladen in deel I, 111 en 113 met opstand en plattegrond van de 'Agter Omstaende Kercke' en op verso datering 14 aug. 1766 zijn wel door Soiron gesigneerd. Qua tekenstijl en handschrift komen ze echter sterk overeen met de twee eerstgenoemde tekeningen. Andere niet door Soiron gesigeneerde bladen zijn deel I, 13 (modellen van piëdestals), 69 (plattegrond schuur St. Gerlach), deel III, 17 (opstand poort in Antwerpen), 19, 27 en 31 (opstanden woonhuisgevels, op de achterzijde van 27 staat in potlood 'originael'), 87 (opstand en plattegrond stadspomp), deel V, 129 (opstand paleisgevel) en deel X, 247 ('moderne chambralen').
- 29 RAL, handschriftencollectie, inv. nr. 100, deel I, 69 en deel V, 129.
- 30 RAL, handschriftencollectie, inv. nr. 100, deel V, 473 en 475 met gevelopstanden van het verbeterhuis te Arnhem. Deze tekeningen zijn niet door Soiron gesigneerd en zichtbaar ouderwets in teken-trant. Het Haagse huis van De Veye staat in deel VII, 81: 'Zoo als 't huys sig bevindt in den Haag waer den generaal directeur Deveije in woont, volgens opgeving.' Soiron heeft deze tekening dus gemaakt op basis van opgegeven informatie, mogelijk door François Samuel de Veye zelf, directeur-generaal der fortificaties van Maastricht.
- 31 RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel VI, 39-40 met op mid-den van blad 39: 'Nota dese brug van houd, en eijser hebbe naers beste onthouden gezien bij de Heer Borg in een boeke, waer deese brug in verbeeld en getekent was'. De brug, gebouwd door ingenieurs Louis-Alexandre de Cessart en Jacques Lacroix-Dillon, stond afgebeeld in *Description des travaux hydrauliques de L.A. de Cessart*, 2 vols., Parijs 1806-1808.
- 32 RAL, Handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel VIII, 55. Waaruit die 'opgeving' precies bestond wordt niet duidelijk, bijvoorbeeld een (mondelling) beschrijving of een tekening door de bisschop.
- 33 Van Couven tekende of kopieerde hij de ontwerpen voor Houthem-Sint-Gerlach en de kerk van Oud-Valkenburg (deel III, 65, deel V, 383 en 504 en deel X, 153 en 251). Van Duckers tekende hij het huis van advocaat Dukers bij Oorbeek (deel I, 97, 99 en 101), stucwerkplafonds in het huis van schepen Bruls op de Markt in Maastricht anno 1809 (deel X, 287) en de plattegrond en opstand van het huis van Duckers, architect te Luik (deel X, 75). Bij de tekening van de zaal van mevrouw van Halen (deel X, 287) staat dat het gaat om een ontwerp van 'Dukers van Tour'. Van Laurent-Benoît Dewez (1731-1812) tekende of kopieerde hij ontwerp van het pastoreel huis van Lin St. Remis (deel VII, 45) en Digneffe staat genoemd op het etiket van deel VIII ('t kasteel door Digneffe'), vermoedelijk gaat het om kasteel Amstenrade dat vanaf 1780 naar ontwerp van Barthélémy Digneffe (1724-1784) ingrijpend werd verbouwd, zie A.R. Orbons e.a., *Amstenrade. Een adelijk woonhuis in Zuid-Limburg*, Utrecht 2003. Met Henri van Brussele, genoemd als architect van de brug op de gracht over de Oude Bresem (deel VI, 33), doelde hij mogelijk op Ghislain-Joseph Henry (1754-1820) of A. Henry, genoemd als ingénieur des ponts et chaussées in A. Picon, *L'invention de l'ingénieur moderne. L'Ecole des Ponts et Chaussées 1747-1851*, Parijs 1992, 438.
- 34 RAL, handschriftencollectie, inv.nr. 100, deel V, 504. Mogelijk gaat het hierbij niet om de Johann Joseph Couven (1701-1763), maar om diens zoon en opvolger Jakob (1735-1812).
- 35 Er zijn drie architecten Duckers of Dukers die in aanmerking komen: Nicolaas Dukers (1738-1817) afkomstig uit Luik en sinds 1781 gevestigd in Thorn, zijn zoon Nicolas Joseph Dukers (1780-1830) en August François Joseph Dukers (1792-1831), architect van de Luikse schouwburg van 1818-1820. Zie D. van de Vijver, *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830)*, Leuven 2003, 82 en 85.
- 36 RAL, handschriftencollectie, inv. nr. 100, deel V, 440: 'un, des tours de l'église de notre Dame a Salzbouurg', en RAL, kaartencollectie, K 560-4: 'Voorgevel van de nieuwe kerck genaemt St. Oban tot Namur etc.'. Bij zijn tekeningen van een venster van het Conservatoren-paleis en van Porta Pia in Rome noemt hij Michelangelo wel (deel V, 456).
- 37 RAL, handschriftencollectie, inv. nr. 100, deel I, 21 (Cruisheeren poort te Venlo door Jean Penat), 123 (Sanders) deel VI, 33 (Sanders), deel X, 307 (Sanders) en 370 (Sanders).

BIJLAGE 1. HET PRO MEMORIE VAN SOIRON

De nummers tussen haken verwijzen naar de corresponderende nummers met varianten in formulering.

“Dat ick Mat: Soiron meester schrijnwerker en metzelaar tezamen, in den ouderdom van 84 jaeren, eerst hebbe begonnen optemaken, en te vergaderen alle mijne tekeningen en brouillons etc., die ick van den beginne in mijne jonge jaeren altoos met ijver geteekent, en bewaart hebbe, waer voor grotelijckx ben versoekende, dat alle de zelve naer mijne doot door mijne nakomelingen die de zelve in besit zullen krijgen, geen misbruik van de zelve zullen maken met dezelve of te laten verschueren, of wegh te geeven aan andere, die geen liefhebberij voor de tekenkonst hebben, gedagtig zijnde dat ick voor dezelve tot een zoo groot getal (1) menige daegen, en maanden en jaere, daertoe besteedt hebbe, ja menigmaal door den ijver voor van het een en ander schoon werk eenē copie daer van te bekomen, mijn eigen werk menigmaal verzuijmt hebbe.

Dese brouiljons of copien zijn dog alle merendeels op hunne voetmaten getekent, en konnen voor mijne nakomelingen en liefhebbers

der teekenkonst egalijk dienen voor allerhande soorten van wercke hier uit te konnen maken niet tegenstaende dezelve maer en brouillon getekent zijn.

Ick hebbe voor mijne bestelde wercken te maken, voor borgers en andere, altoos sorg gedragen, de zelve schoon en net te tekenen, (2) dog altoos maer in potlood of inck eene copie van t'een en ander, in die haast getekent, om de gedaghten niet te verliezen, zooals hierbij te zien is, waer voor ick eijndelijk gerezolveert hebbe, om overtegaen van deese mijne tekeningen en brouillons etc. bij den boekdrukker Kerpen te doen inbinden 12 folianten aengaende het schrijnwerkerswerk, met nog 14 folianten wegens het metzelwerk en andere werken, ijder foliant van 60 bladeren, en hebbe den boekbinder versogt alle dees folianten van het schrijnwerkers werkck met eene geelachtige couleur te distingieren. En die van het metzelwerk etc. met een ander vaale swarte gespikkelde couleur.

Ick hadde aen Kerpen voor ijder foliant intebinden alle de 60 bladeren op zijn order gerangeert, dogh heeft sulcx hier en daer niet exactelijk nagekomen, methier en daer de blader t onderste boven te zetten, en de zelve te verwisselen, en niet op eene egale hogte en breedte dus tevergeefs aengeplakt hebbe.

Verders hebbe ick in mijne jonge jaeren de tekening geleert bij de heer Bijlevelt (3) schilder in Wijck, en hebbe in deese school meenige portretten, en tekeningen, alle in Italiaensen inck uitgewerk gemaakt, waer voor ick eene apparte portefeuille gemakt hadde, al welke mij van mijne kamer uit mijne kast weggenomen is geworden, met nog twee fraeije perspectief boecken, en perspectief printen.

Mijne verdere tekeningen van schoone huysen en gebouwen etc. etc., die op de grootde van een ordinair blad papier niet hebben konnen getekent worden, zullen zig bevinden in een portefeuille.

Eijdelijk zullen sig nog veele van de alderschoonste tekeningen bevinden in eene portefeuille, (4) waer uit genoegsaem sien zullen, dat ik niet alleen in architectuur wercken, maer ook in de fortificatie werken etc. seer schoon getekent hebbe, en dat diverse tekeningen van mij voor de nieuwe proeven te maken voor het metselaers ambagt, waer onder nog 6 andere ambagten staen, en begrepen zijn, getekent hebbe, als welke door bijde princen die van Oranje en die van Luijk geaprobeert zijn geworden.

Verders moet ook nog besonderlijk in aenmerking genomen worden, dat in mijne jonge jaeren mij noijit in de gedaghten gekomen is, van deese mijne tekeningen, brouillons, projecten en ideeën etc. (die ick merendeels maer op losse, en half beschrevene bladers getekent hebbe, om mij alleen voor een copie te dienen) te laten inbinden, waer voor mij nochtans gerezolveert hebbe, op dat mijne nakomelingen de zelve, die door mijnen besonderen ijver en hooge jaeren tot eene zoo groote menigte gekomen zijn, niet verschueren of wegh geeven zouden etc. in diverse folianten te laten inbinden, dus dencke mij te willen excuseren van de zelve niet beter, en op schoondere bladeren etc. getekent te hebben.”

Variantformuleringen:

1: grootde menigte van ideeën te brengen, en to zoo veel variatien in ijder soort van wercken te maken, menige daegen, maanden en jaeren daertoe besteedt hebbe, ja menigmaal door den ijver voor van het een en ander schoon idee of werk eene copie te bekomen, mijn eigen werk menigmaal verzuijmt hebbe.

2: en daer van maer in potlood of swarten krijt etc. eene copie trachten te behouden, en somwijlen op vuijl of half beschrevene bladen papieren, om de idee niet te verliesen, metter haast getekent, zoo als hier door te zien is, waer voor eijndelijk geresolveert hebbe over te gaan, tot meerdere conservatie deeser mijner brouil-

lons, ideeën en projecten etc., bij den boekbinder Kerpen te laten inbinden...

3: bode deeser stadt en schilder woonagtig in Wijck, en hebbe in deese school veele schoone teekeningen van portretten en figuren etc. etc. getekent, alle ...

4: waaruit mijn nakomelingen genoegzaam zien zullen, dat ick niet alleen in architectuur werken maar ook in menigte fortificatiewerken, voor mij niet alleen, maar nog voor andere geteekent hebbe, buiten en behalven, dat ick diverse teekeningen voor het metzelaersambacht, en schrijnnewerkers proeven geteekent hebbe, al welke van beide princen doens ter tijde hebben moetne geapprobeert worden, de welke approbatie alle bekomen hebben.

BIJLAGE 2. PUBLICATIES OVER SOIRON EN TEKENINGEN VAN SOIRON

Publicaties over Matthias Soiron

- R. Baarsen en W. Keijser-Schuurman, 'The furniture drawings of Matthias Soiron', in: *Furniture History* 36 (2000), 138-251.
- P. Blockx, *De pastorie van Zutendaal (1783). Een exemplificatorisch onderzoek naar het onbekende oeuvre van Mathias Soiron (1748-1834)*, scriptie KU Leuven 1989.
- A.J.A. Flament, 'Het wachthuisje ten Z. van 'tchoor der O.L.Vrouwekerk te Maastricht en zijn bouwmeester Mathias Soiron', *Het huis oud & nieuw. Maandelijksch prentenboek gewijd aan huisinrichting bouw en sierkunst* 12 (1914), 121-123.
- G. Jägers, 'Matthias Soiron' in: *Nationaal Biografisch Woordenboek V*, Koninklijke Academiën van België, Brussel 1972, 812-181.
- W.E.S.L. Keijser-Schuurman, "De tekenalbums van Matthias Soiron, een unieke collectie", in: *Achter de Minderbroeders. Opstellen over bijzondere stukken en voorwerpen in het Rijksarchief in Limburg* (red. Régis de la Haye e.a.), Maastricht 1996, 267-290.
- W.E.S.L. Keijser-Schuurman, *Een bijzondere nalatenschap; meubeltekeningen in de albums van Matthias Soiron. Jaarboek Limburgs Geschied- en Oudheidkundigenootschap 2002, PSHAL deel 138*, 2002.
- H. Tromp, 'Het "Kleine Arcadië". De "Engelse" hoven en tuinen van Matthias Soiron', *De woonstede door de eeuwen heen* 126 (2000) 2, 28-33.
- H.M.J. Tromp, *Et in arcadia ego. Aspecten en achtergronden van de landschapsstijl in Nederland in de tijd van J.F.W. baron van Spaen van Biljoen 1760-1800*, proefschrift Universiteit Utrecht 2000, 488-511.

Vermelding van werken van Matthias Soiron in o.a.

- J. v.d. Boogard en S. Minis, *Monumentengids Maastricht*, Leiden 2001.
- W.V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis, uit de 17e en 18e eeuw. Een onderzoek naar materiaalgebruik, de vormgeving en verspreiding van stucwerk uit de 17e en 18e eeuw in het Nederlandse woonhuis*, Leeuwarden/Mechelen 1993.
- A.M. Martin, *De opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht 1660-1905*, Zwolle/Zeist, 2000.
- L.J. Morreau, 'De Soirons, aannemers van fortificeringswerkzaamheden te Maastricht in de 18e eeuw', *De Limburgse Leeuw* 12 (1964), 97-99.

- R. Stenvert, C. Kolman, S. van Ginkel-Meester e.a., *Monumenten in Nederland. Limburg*, Zeist/Zwolle 2003.
- J. Verzijl, 'De architectenfamilie Soiron', *De Limburgse Leeuw* 11 (1963), 73-86 en J. Verzijl e.a., 'Bijdrage Soiron', *De Limburgse Leeuw* 12 (1964), 93-97.
- *De monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving dl V: I. Maastricht* afleveringen 1926, 1930 en 1933 en III. Zuid-Limburg 1962.

De tekeningenalbums van Soiron

Soiron liet in totaal 26 albums inbinden met ieder circa zestig bladen, in totaal ging het dus om circa 1560 bladen. Hij maakte een onderscheid in tekeningen van schrijnwerk enerzijds en van metsel- en andere werken anderzijds. De twaalf albums met schrijnwerk liet hij in een gele kaft binden en de veertien albums met metsel- en overige werken in een zwarte gespikkelde kaft. Aan de binnenzijde van de kaften zette hij een letter (A-Z). Op de kaften plakte hij een etiket met een opsomming van de inhoud van het betreffende album. Zestien van de 26 albums zijn bewaard gebleven en bekend, dat wil zeggen circa 980 bladen, veelal recto en verso voorzien van tekeningen. Een aantal van deze albums is in een nieuwe band gebonden en sommigen zijn samengevoegd in een nieuwe band. Daardoor is er sprake van zestien albums in maar elf banden ofwel delen. Van enkele albums zijn de originele etiketten bewaard gebleven.

De tekeningen in de albums zijn als destijds gebruikelijk gemaakt op vergé-papier, dat is papier waarin de afdruk van de kopermat van het zeefraam zichtbaar is (de vergure of het vergé). Een fijner en gladdere papiersoort ('wovepaper'), waarin nauwelijks een afdruk zichtbaar was werd vanaf het midden van de achttiende eeuw in Engeland en vervolgens in Frankrijk geproduceerd, waar men het aanduidde als vélinpapier. Nederlandse papierfabrikanten namen deze techniek pas rond 1800 over. Velijnpapier was duurder en gladder dan vergé-papier en werd daardoor in eerste instantie vooral als schrijfpapier en voor drukwerk gebruikt.

De voorkomende watermerken in de albums zijn de in de achttiende en vroege negentiende eeuw algemeen gebruikelijke merken. De bladzijden van de albums meten tussen de 32,3-36 x 20,5-22,5 cm. Soiron gebruikt zowel de Luikse als de Maastrichtse maat en slechts een enkele keer de Rijnlandse maat. Het sterke overwicht van de Luikse maat, en het feit dat schalen waarbij het soort maat niet vermeld staat, in Luikse voeten zijn, wijst er op dat Soiron in principe met de Luikse maat werkte en indien relevant of noodzakelijk de Maastrichtse maat hanteerde of toevoegde.

Het valt op dat de tekeningen in de albums niet zijn geordend volgens een heldere systematiek. Soiron had zijn tekeningen weliswaar verdeeld in schrijnwerkerswerk enerzijds en metsel- en ander werken anderzijds, maar ook in dat opzicht is het materiaal in de albums niet strikt gescheiden. Hier en daar zijn groepjes met bepaalde onderwerpen herkenbaar, zoals vloerpatronen, altaren of huisplattengronden, maar van een categorisch onderscheid in typen tekeningen of onderwerpen, of van een zekere chronologie is absoluut geen sprake. Ook zijn tekeningen van hetzelfde gebouw soms verspreid ingebonden. Slechts een klein deel van de ongeordendheid kan worden verklaard uit de slordigheid van de boekbinder, waarover Soiron een opmerking maakte in het pro memoria, of uit het feit dat een aantal albums later opnieuw is gebonden. Eventueel speelde ook de hoge leeftijd van Soiron mee, hij kan het overzicht zijn verloren of grote haast hebben gehad.

Hieronder een overzicht van de elf delen, met hun nummer, vermeld

ding van het soort kaft en een korte aanduiding van de inhoud. Op het Rijksarchief Limburg is een index op persoonsnamen, plaatsnamen en objecten: G. Jägers, *Alfabetische en systematische indices op de tekeningen bewaard in de collectie Matthias Soiron*, RAL 1979.

RAL (Rijksarchief Limburg), Handschriftencollectie, inv. nr. 100, deel I-X en deel H.

deel I (1 album)

De originele zwarte kaft zit thans in de kopie HS 96 I. Op het etiket staat: *Hier inne de hof van Pillera, decoratie, de eetzaal van Cullevers, eerboog gestaan op de Tongersestraat, en (...) op de Boschstraat, vaasen, piedestallen, poortebogen, marbre vloeren en haarden, decoratie der vestibule van Meersenhoven, moderne plafonds, eerboog voor den Prins van Leuven, tran(...) barrier van haren, balusters, Engelse hoven met die van Bonhomme, Pagthof (...) wigershof, plannen van vele huijssen en elevatien eenige kerken.*

De inhoud betreft voornamelijk metselwerken. Het pro memorie ontbreekt.

Het album telt 63 bladen, 126 paginanummers.

deel II (1 album)

Originele gelige kaft met etiket: *Hier inne bruggen, balancen, de manier om deselve op te halen, cornichen, parketvloeren, glase onderlagen, decoratie van de lambris met vele pilaters, orlogien, den apothekerswinkel van pluymers en andere lakenwinkels, stoelen, tafels van allerhande soorten, ledekanten.*

Dit deel bevat vooral schrijnwerkerswerk en timmerwerken. Het pro memorie ontbreekt. Het album telt 62 bladen, 124 paginanummers.

deel III (1 album)

Originele zwarte kaft met nauwelijks leesbaar etiket:

Hier inne plan van wijnige huysen, vaasen, (...), (...), bakovens, stadspompen, (...).

Dit deel bevat vooral metsel- en andere werken.

Binnenkant kaft letter 'R' in potlood. Het pro memorie ontbreekt.

Het album telt 62 bladen, 124 paginanummers.

deel IV (1 album)

Vernieuwde groen-zwarte kaf. Het etiket is overgenomen van de oorspronkelijke kaft: *Hier inne decoratie van den eetzaal van der Heuvel en van den generaal Smith, en deure van Olijslagers, marbere tombé en den kleinen altaar in St. Servaas autaar, t'monument van St. Servaas, verschijdene schoone hoven, en engelse hooven, marbere vloeren en marbere haarden, schoone vassen, en piedestallen, huis, en (...) poortebogen.*

Voor het pro memorie zit een blad met op verso letter 'E' in potlood.

Dit deel bevat schrijnwerkerswerken, metselwerken, steenhouwerswerken en tuinen. Het telt 64 bladen, 128 paginanummers.

deel V (4 albums)

Vernieuwde groen-zwarte kaft, zonder etiket.

Dit deel bestaat uit vier bijeen gebonden albums en heeft vier pro memories, te weten op pag. 3-4, op 251-252 en 253-254 (twee achter elkaar dus) en tenslotte op pag. 375/376. Van het eerste pro memorie ontbreekt de laatste alinea. Het is onduidelijk in welke mate de oorspronkelijke indeling van de albums bewaard is gebleven. Tot pag. 250 met name schrijn- en timmerwerken. Van pag. 251 tot 376 metselwerken, ijzerwerken en steenhouwerswerken. Het laatste stuk, vanaf pag. 377, heeft een kleiner formaat papier: ca. 30,5 x 18,5 cm. Hierin allerhande werken.

Dit deel telt 252 bladen, 504 paginanummers.

deel VI (1 album)

Originele geelachtige kaft met het etiket: *Hier inne veelerhande soorten van gebinten, zoo voor kercken als ander huysen en gebouwen, houte en ijsere bruggen, menigvuldige houte zoo enkele als dubbele barieren en vouweren (?), veele alkoven, schone dackvensters, piramiden.*

Aan de binnenzijde van de kaft de letter 'B'.

De inhoud betreft hoofdzakelijk timmerwerken.

Het pro memorie ontbreekt.

Dit deel bevat 61 bladen, 122 paginanummers.

deel VII (1 album)

Originele zwarte kaft met etiket: *Hier inne planen van verscheijde pastoriële, en zeer veele andere Borgerhuijsen, en de facade van het nieuw gebouwt huis voor juffrouw Bruls.* Aan binnenzijde van kaft letter 'Z'.

Van het pro memorie ontbreekt de laatste alinea.

Dit deel bevat hoofdzakelijk plattegronden.

Het telt 51 bladen, 102 paginanummers.

deel VIII (1 album)

Originele zwarte kaft met etiket: *Hier inne casteel van Caastert, Mesenbroek en van andere huysen, nieuwen zaal van Spa, boerehuysen en pagthoven, van St. Girlac en andere, casteel van Hoch, van (...), caserne op de Tongersestraat, veele pastoreele huijsen, een Spin en Rospelhuis, Bisschoppelijk huis van Auxer, 't casteel door Digneffe, planen van veele andere huijsen, de staalkaart van marbere vloeren, menigvuldige marbere haarden, en schoone consollen.* Op de binnenzijde van de kaft de letter 'A'.

Het telt 55 bladen, 110 paginanummers.

deel IX (1 album)

Originele geelachtige kaft met slecht leesbaar etiket: *Hier inne straatpoorten, perciere, parketvloeren, binnedeuren, alkooven, (...), (...) van st. girlac, schoone ker...deuren, (...), (...), buffet van meersenhoven, (...), (...), houte barriere, en deuren van, (...), (...) trappen, diverse leuninge, console (...), (...), gebintens, eettafels, en andere, (...).*

Binnenzijde kaft letter 'O'.

De inhoud betreft hoofdzakelijk schrijnwerk en timmerwerk.

In totaal 61 bladen, 122 paginanummers.

deel X (3 albums)

Vernieuwde groen-zwarte kaft. Het etiket op het schutblad vermeldt vooral schrijnwerkerswerk: *Hier inne verscheijde grote en klijne autaren, bigstoel, kelk, schoone kerke portaal deuren, tombeau in Aken, kerkegestoelte, portal in st.truijden ..., minnebroederskerk, communie banck der sijlen, adorans, catafalke en tombeau van de graef tillij, kerke nichen, 't portail in st. truyden, tabernakelen, devant d'autel, menigvuldige straet en schuur poorten, kapeldeure, cornichen, chambralen, en schild...raemen.*

Dit deel bestaat uit drie albums en heeft twee pro memories, eerste voorin op p. 3-4, tweede op p.123-124. Het eerste deel bevat veel timmerwerken. De beschrijving op het etiket op het schutblad hoort bij de bladen die volgen op het tweede pro memorie.

Vanaf pagina 250 veel kerkelijke architectuur, plafonds en plattegronden van gebouwen.

In totaal 188 bladen, 376 paginanummers.

deel H (1 album)

SUMMARIES

An era without architects

Craftsmen and amateurs in the eighteenth century
Freek Schmidt

In Dutch history of architecture the first half of the eighteenth century is sometimes defined as the 'era without architects'. Prominent architects and building contractors from the second half of the seventeenth century lacked worthy successors, large commissions were not forthcoming and even the wealthiest private individuals put up with 'carpenter's designs'. Work bosses, the heads of large building companies who worked with fixed workshops of craftsmen and artists, dominated the building production and acted as designers together with painters and sculptors. Apart from them, there were free designers, who did not work in the building trade and were not members of a guild, but who had acquired a position by means of their draughtsmanship. Because of the lack of great 'building artists' the entire period is considered rather unspectacular from an art-historical point of view, the only bright spots being the work of a few artists-architects. In this picture of architectonic culture the role of the commissioner as definer, designer and supervisor, in brief, as architect in the contemporary sense of the word, remained almost unnoticed, whereas the role of the craftsman or work boss was reduced to that of executor of the designs of others. At best, these trendsetters were portrayed as dilettantes, exceptions in a building trade dominated by artists and building contractors. In this article an attempt is made to reconstruct the crucial role of the commissioner in early-modern architectonic culture. The publications that appeared on architecture, the so-called 'architecture in writing', were chiefly aimed at the large group of amateurs. By means of historiographical attention, the reasons are also examined why this commissioner was recorded in such a fragmentary way in the history of architecture and the craftsman reduced to a pragmatist utterly lacking in higher theoretical insight. The roots of this view seem to lie in the nineteenth-century emancipation of the 'building artist'. At that time the concept of 'amateur' acquired a disparaging meaning, and the status of the craftsman/pragmatist declined to such an extent that both were no longer regarded as architects, but as 'unqualified' persons.

"Het is een stadswerk, daar word niet nagesien". Aspects of building policy and practice of towns in the province of Holland during the eighteenth century

Geert Medema

In general, the eighteenth century in Holland is regarded as a period of decline after the great prosperity and affluence of the preceding century. The number of public works in towns in Holland decreased and the urban building companies concentrated on maintenance of existing structures.

In the course of this century many towns were faced with increasing financial deficits. The direct connection between public funds and public works, which made up twenty to thirty per cent of the total expenditure, made interventions in the building companies

necessary. The high cost and often qualitatively poor execution of public works caused the town administrations to distrust the officials involved. Several towns carried out reorganisations, in which the urban building company was sometimes closed down completely. Besides, new procedures and bureaucratic measures were prescribed in order to get more grip on the building company, and thus on town expenses. Open tendering of maintenance work to private bosses was expected to be very advantageous.

The reforms mentioned were not exclusively aimed at saving expenses, but also at improvements in the execution. However, in general the interventions had the opposite effect. This had to do with the lack of knowledge of the town administrations as regards the building trade in general and their own building company in particular. Public building proved to be very susceptible to fraud. Occasional successes depended more on the individual commitment of competent administrators or officials than on a newly conceived form of organisation. On the basis of some reorganisations of urban building companies and some building projects in Delft, Leiden, Haarlem and Schiedam this article gives a picture of the problems which town administrators were faced with in connection with public works.

"Always diligently drawn and kept". Architecture drawings of Matthias Soiron (1748-1834) as a historical source.

Eva Röell

Two years before his death the Maastricht master joiner and -mason Matthias Soiron collected all the draft drawings he had made during his life and had them bound in 26 albums. Two-thirds of them have been preserved. This source provides an insight into the work of Soiron and the drawing practice in general, but also in our possibilities to understand architecture drawings. To what extent was the production of drawings of Soiron unique or, on the contrary, typical? What conclusions can and may be drawn from them about the eighteenth-century architecture- and drawing practice in general? In this article an attempt is made to answer these questions by sketching Soiron's practice and analysing the preserved albums of drawings and his own explanation of them.

The master mason and -joiner Soiron descended from a family of master builders who had come to Maastricht from the environs of Liège in the early eighteenth century. His drawings show the diversity of his practice and interests. Among his commissioners were citizens, the nobility, the clergy, church institutions and authorities from Maastricht and surroundings. The albums of drawings of Soiron contain the sketches and copies of beautiful works and of his own designs which he initially made for himself. Provisionally he explains the background and intention of the drawings. The techniques and materials of his drawings in combination with the types of drawings are highly varied. Consequently, it appears to be impossible to establish the background and purpose of a drawing on the basis of formal characteristics. For a proper understanding, explanations in text or material for comparison are indispensable. In his practice Soiron was influenced by local examples of beautiful or technically special work. The great architects and buildings in the province of Holland prove to have been of no significance to him. International architecture theories or fashions presented starting points but not straitjackets.

AUTEURS

Dr. Freek Schmidt is architectuurhistoricus en promoveerde in 1997 aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift getiteld: Pieter de Swart en Willem IV; hofarchitectuur in de Republiek, waarvan twee jaar later een uitgebreide en bewerkte uitgave verscheen: Pieter de Swart. *Architect van de achttiende eeuw*, Zwolle/Zeist 1999. Momenteel is hij als onderzoeker vanwege de KNAW en als docent verbonden aan de afdeling kunstgeschiedenis van de Faculteit der Letteren aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (f.schmidt@let.vu.nl), en betrokken bij diverse onderzoeksprojecten op het gebied van de Nederlandse architectuur 'van de lange achttiende eeuw'.

Drs. Geert Medema studeerde in 2002 af als architectuurhistoricus en jurist aan de Universiteit Utrecht. Hij is nu als assistent in opleiding aan diezelfde universiteit verbonden en werkt onder leiding van prof. dr. Koen Ottenheim aan zijn dissertatie met de voorlopige titel 'Stad en overheid, controle over architectuur in Hollandse steden 1700-1800'. Voor eventuele opmerkingen of reacties: geert.medema@let.uu.nl.

Drs. Eva Röell studeerde in 1999 af aan de Universiteit Utrecht in de Kunstgeschiedenis met de specialisatie Architectuurgeschiedenis. Ze werkte onder meer bij de afdeling archeologie van de gemeente Breda en bij het project Actualisering Monumentenregister. Sinds 2002 is ze als AIO verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht, waar ze onder leiding van prof. dr. Koen Ottenheim en dr. Lex Bosman een proefschrift voorbereidt over technieken en functies van architectuurtekeningen in de Republiek in de achttiende eeuw.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over. Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie! Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd. De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (020) 421 24 97 of fax (020) 421 30 29 en via e-mail: knob@wxs.nl.

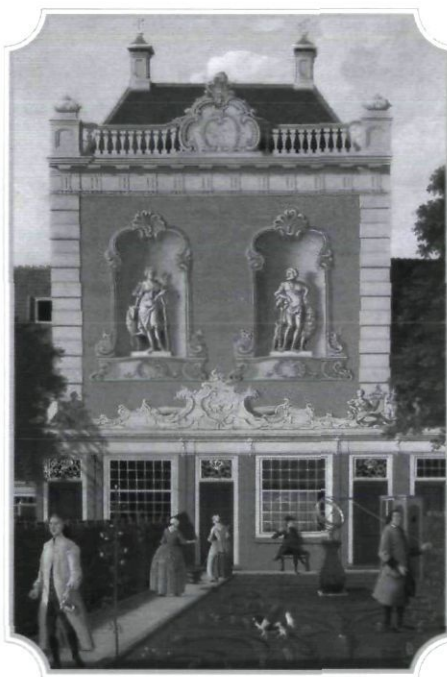
Paleizen

VOOR PRINSEN EN BURGERS

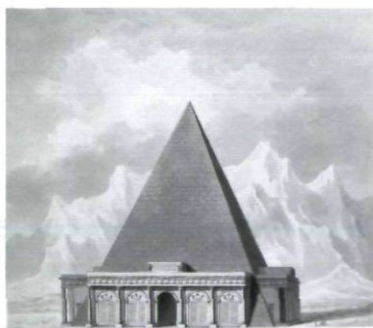
NEDERLANDSE ARCHITECTUUR VAN DE 18DE EEUW

De Nederlandse architectuur van de 18de eeuw is een goed bewaard geheim. Slechts liefhebbers weten dat bijvoorbeeld het Paleis Lange Voorhout in Den Haag en het merendeel van de grachtengevels in Amsterdam uit de 18de eeuw stammen.

In de tentoonstelling *Paleizen voor prins en burgers* wordt de rijkdom van de 18de-eeuwse architectuur in beeld gebracht.

Aan de hand van aansprekende thema's als smaak, onderwijs en opleiding, comfort en luxe en papieren architectuur, worden verschillende aspecten van de 18de-eeuwse architectuur belicht die niet alleen inzicht geven in de bouwpraktijk, maar ook in de sociaal-economische en politieke aspecten van die architectuur. De talrijke maquettes van onder andere het Maagdenhuis, het Teyler's Hofje, feesttempels, molens en sluizen bieden een 'ruimtelijke rondleiding' door de architectuur van deze periode. Architectuurtekeningen, onder andere tekeningen van het Amsterdams Grachtenboek, boeken, prenten en voorwerpen geven de bezoeker inzicht in de theorie en praktijk van het 18de-eeuwse bouwen.

Rijksmuseum Twenthe Enschede

24 september 2005 t/m 15 januari 2006

Museum voor oude en moderne kunst

Lasondersingel 129-131 7514 BP Enschede T 053 4358675

dinsdag t/m zondag en feestdagen, 11.00 – 17.00 uur nieuwjaarsdag en eerste kerstdag gesloten

